

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгалилэр мəчмүəsi)

3

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əлаə

Бакы — 1974

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ
(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 3 (83)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына өлавә

Бақы—1974

А. Абдуллаев. Орта мөктөбдө Азербайжан дили вә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјетини јахшылашдыраг 3

I. Орта мөктөбдө Азербайжан дили тәдриси

Азербайжан дилиндөн програм материалларынын планлашдырылмасы 12

М. Кәсәнов. Мүрәккәб чүмлөнин садә чүмлә илә мугајисәли тәдриси һаггында 25

Јармәммәд Әһмәдов. Морфолокијанын тәдрисиндә чүмлә тәртиби вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси 30

Кнјаз Салманов. Шакирдләрин нитгиндәки шивә хусусијјәтләри вә онун арадан галдырылмасы јоллары 35

Фәрһад Мәммәдов. Шакирдләрин јазыларындакы орфографик сәһвләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары 38

Тамара Бабајева. Шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишафында техники васитәләрин ролу 41

Гүдрәт Талыбов. IV синифдә сөз бирләшмәләринин тәдрисинә даир 47

Низами Худиев. Абдулла Шаигин Азербайжан дили дәрсликләри 52

II. Орта мөктөбдә әдәбијјат тәдриси

Билал Мурадов. Ше'р дилинин өјрәдилмәси һаггында 58

Чавад Мәммәдов. Лирик әсәрләри нечә тәдрис едирәм 69

Тејмур Рзајев. Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә акустик техники васитәләрдән истифадә тәчрүбәсиндән 75

Тәјјар Чәфәров. Ифадәли гираәтдә техники васитәләрдән истифадә 80

Чамал Әһмәдов. Алтынчы синифдә шифаһи халг әдәбијјаты материалларынын тәдриси һаггында 88

Ә. Әфәндизадә. Суалларыныза чаваб веририк 100

Бу китаблары охујун 107

ОРТА МӨКТӨБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

Мөктәб фәнләринин бир чоху кими, Азербайжан дили фәнни дә кениш вә мүрәккәб мәфһумдур. Шакирдләр Азербайжан дили дәрсләриндә дилчилијин мүәјјән сәһәләрини—фонетика, лексиколокија, грамматика вә үслубијјатын әсасларыны өјрәнир, рабитәли нитгә јијәләнирләр. Көрүндүјү кими, Азербайжан дили фәннинин елми материалы зәнкин вә чохчә һәтлидир.

Һәр бир мөктәб фәннини өјрәнәркән шакирддә әгл, зәһин вә бунларын тәркиб һиссәләри олан тәфәккүр вә һафизә дә зәнкинләшир. Шакирд һәр бир елм сәһәсини мәннимсәмәк үчүн һәммин елмин материаллары үзәриндә мүәјјән фикри әмәлијјат апардыгдан сонра, онун мәзмунуну јадда сахлаја билир.

Шакирдләрин рабитәли нитги инкишаф етдирилдикдә, онларда әгл, зәһин, идрак да мејдана чыхмаға вә өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

Азербайжан дили дәрсләриндә, шакирдләрин тәфәккүрүнү нитг васитәләрилә инкишаф етдирмәк мәсәләси, мүәсир методикамызы мәшғул едән проблемләрдән биридир.

Ушагда фикирләшмәк бачарығы нитгә јијәләнмәк сәјәсиндә әмәлә кәлир, бу бачарыг, ушағын дил елмини өјрәнмәјә башламасындан даһа әввәл өзүнү көстәрир. Ушаг дил елмини (башга мөктәб фәнләри кими) јалныз о заман мәннимсәјә билир ки, онда кифәјәт гәдәр әгл, нитг вә һафизә инкишаф етмиш олсун.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азербайжан дили бир мөктәб фәнни кими башга һуманитар фәнләрдән әһәмијјәтли дә-

рәчәдә фәргләнир; онун өйрәнилмәси јалһыз бир мөгсәдә хид-мәт етмир, ејни заманда о, бир васитә кими, шакирдләрә башга фәнләри өйрәнмәк үчүн дә бачарыг верир. Демәк, шакирд јалһыз ана дилини, онун гәјдә вә ганунларыны јахшы мәнимсәдикдә башга мәктәб фәнләрини дә тез вә асанлыгга өйрәнә биләр.

Доғрудан да, ана дилиндә савадлы олмаг, о дилдә сәрбәст јазыб, охумаг, ичтимаи-сијаси һәјатда даһа артыг фәал вә шуурлу иштирак етмәк үчүн зәмин һазырлајыр. Шакирд ана дилини өйрәнмәк јолу илә өз зейнини јени-јени тәсәввүрләр вә сурәтләрлә, мәфһум, фикир вә идејаларла зәнкинләшдирир. О өз лүғәт еһтијатыны јени сөзләр вә ифадәләрлә ардычыл, рабитәли дүшүнмәјә адәт едир. Нәтичәдә, шакирд ана дили васитәсилә һафизәсини, дүшүнмә габилијјәтини (мүәјјән һадисәдән нәтичә чыхармаг, ону јекунлашдырмаг, дикәриндән фәргләндирмәк вә саирәни) инкишаф етдирә билир вә онда идрак бачарыгы тәрбијәләнир.

Узун илләр апарылан мүшаһидәләр, бөјүк педагог вә методистләрин бу барәдә ирәли сүрдүкләри фикирләр сүбүт едир ки, мәктәбдә ана дилини јахшы билмәдән шакирдләрә елмләрин әсасыны да дәриндән мәнимсәтмәк олмаз.

Ушаг ана дилиндә данышмағы, өз мүһитиндәки адамларын нитгини тәглид етмәк (јамсыламаг) јолу илә мәнимсәјир. Бу, јалһыз инсан һәјатынын илк илләриндә, ев шәраитиндә дејил, һәм дә кәләчәк илләрдә: јасли, ушаг бағчасы вә мәктәб шәраитиндә дә нитгә јијәләнмәк үчүн тәбии бир һадисәдир.

Нитг тәлиминин нәтичәси һәмишә, тәглид едиләчәк нүмунәнин кејфијјәтиндән, мүәјјән мүһитдә нитг үнсијјәтинин шәраитиндән дә чоһ асылыдыр.

Ушаг нитгинин нормал инкишафы үчүн ону әһатә едән адамларын кифәјәт гәдәр инкишаф етмиш нитг имканларына малик олмалары чоһ зәруридир.

Нитг мүһити јаратмаг үчүн мүмкүн олан шәраит ашағыдакы гәјдада мүәјјәнләшдирилмәлидир:

1) әтрафдакыларын истифадә етдикләри нитгин нә дәрәчәдә зәнкин олмасы илә; 2) јашлылар ушагла мүсаһибә апарырлармы, нитгә јијәләнмәк ишиндә ушаглар нә дәрәчәдә фәаллыг көстәрирләр?

Ушағын үмуми инкишафы, ону әһатә едән нитг мүһитинин сәвијјәсиндән вә һәр шејдән әввәл, ушағын мәктәб илләриндә ортаја чыхан охумаг габилијјәтиндән асылыдыр.

Кортәбии шәкилдә әмәлә кәлмиш нитг мүһити, **тәбии нитг мүһити** адланыр.

Мүхтәлиф педагожи васитәләрин көмәји илә јарадылан нитг мүһитинә исә **сүн'и нитг мүһити дејилир**.

Сүн'и адланан нитг мүһити, бүтүн ушаг тәрбијә-тәһсил идарәләриндә—јаслиләрдә, бағча вә мәктәбләрдә мүтләг јарадылмалыдыр.

Мүхтәлиф јашлы группларда (јасли, бағча, ибтидаи вә орта мәктәбдә) нитг тәлими үчүн истифадә едиләчәк методик васитәләр тәхминән ашағыдакылар олмалыдыр:

1) дидактик (јә'ни тәлими) дил материалы: рабитәли нитгдән парчалар, ејни заманда, мүәјјән мөгсәд үчүн рабитәли нитгдән ајры-ајры чүмләләр, сөз бирләшмәләри, сөзләр, морфемләр, сәсләр ајырыб шакирдләрин диггәтини онлара чәлб етмәк;

2) дидактик материалын мәнимсәнилмәси јоллары: сәјлә чалышмаг, дил материалларыны јадда сахламаг вә јери кәлдикдә онлардан истифадә етмәји бачармаг;

3) тәлимин тәшкили: фәрди вә ја коллектив мәшғәләләр, бу мәшғәләләрин вахтлара бөлүнмәси, шакирдләрин вә мүәллимин—тәрбијәчинин мәшғәләләрдә көстәрдикләри фәаллығын дәрәчәси.

Биз бурада јалһыз IV—VIII синифләрдә 10—15 јашлы ушагларын тәлиминдә тәтбиг олуначаг методик васитәләрдән данышмағы нәзәрдә тутуруг.

Нитгә јијәләнмәк просесиндә тәфәккүр вәрдишләринин инкишафыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн әсас өлчү (критерија) шакирдләрин фикри әмәлијјат апармаларыдыр ки, бура: мүгајисә, анализ вә синтез (тәһлил вә тәркиб), абстрактлашдырма вә конкретләшдирмә, үмумиләшдирмә, рабитә јаратма, индуксија вә дедуксија апармаг габилијјәти дахилдир.

Көстәрилән әмәлијјатдан мүхтәлиф мүрәккәбликдә битмиш фикирләр; јә'ни: мәфһум, мүһакимә, нәтичә чыхарма бачарыгы әмәлә кәлир.

Нитг тәлиминин методикасы, диллә тәфәккүрүн әләгәси һаггындакы марксист мүддәалардан чыхыш едир. Тәчрүби мөгсәдләр үчүн тәлим васитәләрини мүәјјән едәркән, һәр шејдән әввәл, нәзәрә алынмалыдыр ки, дилдә—морфемләрдә, сөзләрдә, сөз бирләшмәләриндә, чүмләләрдә—ајры-ајры фик-

ри эмэлијјатын вә там фикирләрини нәтичәләри гејд олуноур (мәддиләшдириллр).

Демәк, ушаг нитгә јијәләнмәклә, јә'ни дилин мә'налы үн-сүрләрини јадда сахламаг, онлардан үнсидјәт үчүн истифада етмәји өјрәнмәклә бәрабәр, һәм дә фикирләшиб дүшүнмәји дә өјрәннр.

Һәр бир фикри эмэлијјатын әсасында мүгајисә дурур. Мүгајисә етмәк, јә'ни мүшаһидә вә ја тәсәввүр едилән һадисәләр арасындакы фәргләрн, охшарлығы, ејнилији мүәјјән етмәк демәкдир; бу, ејни заманда тәһлил етмәјә (бүтөвдән һиссәни ајырмаға) вә ја тәркибә (һиссәләрдән бүтөв дүзәлт-мәјә) дә анддир.

* * *

Јени програмда шакирдләрини нитг инкишафына хүсуси диггәт едиллр. Нитг мәдәнијјәти үмүмбәшәр мәдәнијјәтин бир һиссәси һесаб олуноур; бу мүһүм чәһәти нәзәрә алараг програм, шакирдләрини лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, онлары әдәби дилин нормаларына јијәләндирмәк, фикирләрини рәбитәли шәкилдә шифаһи вә јазылы ифада едә билмәк үчүн шакирдләрлә систематик иш апармағы тәләб едир.

Јени програмын тәләбләринә ујғун олараг дәрсликләр, мүхтәлиф тәдрис-методики вәсаит вә әјани васитәләр нәшр олуноушдуур. Јени дәрс китаблары, кениш мә'нада, савадлы адамлар јетишдирмәк ишинә көмәк едир. Бу дәрсликләрдә, илк дәфә олараг, дүзкүн тәләффүз вә чәтин сөзләрини јазы гәј-даларыны изаһ едән кичик лүгәтчикләр дә верилмишдир.

Шакирдләрини идрәк фәалијјәти вә мүстәгилликләринин инкишаф етирилмәси Совет мәктәби үчүн ичбари методики бир тәләбдир. Елми-күтләви әдәбијјат дилә мараг ојандыр-маға көмәк едир. Рәнкарәнк шәкилдә һазырланмыш грам-матика, етимолокија, үслубидјәт вә с. даир китаблар мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинетиндә хүсуси стендләр-дә дүзүлмәлидир. Һәмнин кабинетдә елми-методики вәсаитдән башга арајыш (мә'лумат) характерли әдәбијјат (лүгәтләр, дил терминләри вә с.) да олмалыдыр.

Азәрбајчан дили фәннини һәр һансы бир бөлмәсини өј-рәнмәк үчүн парлаг график образлар тәләб олуноур. Белә бир материалы нүмајиш етмәјин ән мүнасиб формасы чәдвәлләр-дир ки, бурада мүхтәлиф шәкил, рәнк вә шәрти ишарәләрдән кениш истифада олуноушдыр. Чәдвәлләрини белә бир гуру-

лушда һазырланмасы, сөз вә чүмләләри узун мүддәт нүма-јиш етирмәјә, өјрәниләчәк материалдан ән чох лазым олан-ларыны ајырыб, шакирдләрини фикри фәаллығыны артырма-ға имкан јарадыр. Һәмнин чәдвәлләр фронтал иш просесиндә истифада олуноур. Шакирдләрини мүстәгил, фәрди ишләрини тәшкил етмәк үчүн тәсвири материаллар—тапшырыгларла мү-шајидәт олуноуш шәкилли карточкалардан истифада едиллр. Ифадәли, динамик шәкилләр сөзләрини мә'насыны ајдынлаш-дырыр, мүәјјән сөзләри мәгамында ишләдә билмәк үчүн ша-кирдләри һазырлајыр, даһа дәгиг дил васитәләри ахтармаға истигамәтләндириллр, нәһајәт, шакирдләрини нитгини инкишаф етирмәјә шәраит јарадыр.

Чәдвәл вә шәкилли карточкалардан башга, хүсуси диа-филмләр вә диапозитивләр дә вардыр ки, бунлар сөзләр үзәриндә иш апармаг, онларын мә'насы, тәләффүзү вә ишлә-дилмәси үчүн истифада олуноур.

Шифаһи нитги, ифадәли гираәт вәрдишләрини артыр-мағын тә'сирли васитәләриндән бири дә сәсјазмасыдыр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә дүзкүн тәләффүз, вурғу нүмуна-си ола биләчәк грамофон пластинкалары (валлары) вә маг-нитофон јазылары динләнилмәлидир. Беләликлә, кабинетдә мүхтәлиф тә'лим васитәләри дил-әдәбијјат мүәллиминин их-тијарына верилмәлидир.

Әдәбијјат—шакирдләрини әхлаг вә естетик тәрбијәсиндә мүһүм бир васитәдир. Әдәбијјатын тәдрисиндә башлыча мә-сәлә—јарадычы охучулар тәрбијә етмәкдир ки, онлар јалныз әсәрин мәзмун вә сүжетини мәннимсәмәк дејил, ејни заманда онун естетик идеалыны, һәмнин идеалын бәдии сурәтләр сис-теминдә тәмсил олуноушын дәрк етсинләр, охуруглары әсә-рә өз мүнасибәтләрини билдирмәји бачарсынлар. Бу вәзифә исә мүхтәлиф нөвлү әдәби материалын охусунда һәлл олуна биләр.

Мәктәбләримиздә әдәбијјат фәннини әсас мәзмунуну Азәрбајчан вә чохмилләтли Совет әдәбијјаты тәшкил едир; ејни заманда програм шакирдләри харичи јазычыларын әсәр-ләрилә дә кениш сурәтдә таныш етмәји нәзәрдә тутур.

Әдәбијјат фәннини әсасыны бәдии әсәрләрини охунмасы вә өјрәнилмәси тәшкил едир. Јени програм елә бир әдәбијјат методикасына истинад едир ки, о охунмуш материалдан алынмыш илк гаврајышын тәһлилин тәшкил етмәјә имкан

јаратсын вә мәтнн тәһлил едәркән тәсәввүрүн образлы, тәфәк-
күрүн фәал ишләмәсиннн тә'мин едә билсин.

Әдәбијјат мәшғәләләриндә тә'лимнн әсәс вәситәси китаб-
дыр. Кабинәдә бөјүк китаб фонду тәшкил олунамалыдыр. Бу-
рада: Азәрбајчан, рус, совет халглары вә харичи классиклә-
рин әсәрләри, јазычылар һаггында мә'лумат вә елми-күтләви
әдәбијјат, әдәби журналлар, ејни заманда Азәрбајчан, рус вә
харичи өлкәлә әдәбијјаты тарихинә даир академик нәшрләр,
ајры-ајры јазычыларын јарадычылығына һәср олуномуш мо-
нографијалар да олмадыдыр.

Аудиовизуал (ешитмә-көрмә) вәситәләр кәнч охучулар
үзәриндә әдәбијјат дәрсләриннн емоционал тә'сириннн гүввәт-
ләндирмәјә көмәк едир. Әдәбијјат дәрсләри үчүн јарадылмыш
сәс вәсаити јалныз бәдиннн гираәт нүмунәләриннн әһатә етмир,
ејни заманда орада јазычыларын, актјор вә әдәбијјатшүнасларын
сәс јазысы, сәһнәләшдирмә, әдәби-мусигили компози-
сија (гурулуш) да әһатә олуноур. Аудиовизуал вәситәләрин
тәрәһбинә — кинофрагментләр, диафилмләр, диапозитивләр
дә дахилдир. Мәктәбдә өјрәнилән бүтүн бөјүк әдәби мөвзулар,
практик олараг, экран вәситәси илә тә'мин олунамалыдыр. Бу-
нә мисал олараг республика Маариф Назирлијиннн сифари-
ши илә чәкилмиш «Халг шаири Сәмәд Вурғун» адлы тәдрис
филминнн, үч серија диапозитив вә алты фрагменти вә башга-
ларыны көстәрмәк олар.

Экран вәсаитиндә мүхтәлиф характерли тәсвири матери-
аллардан истифадә олунамалыдыр. Мәсәлән: шәкилләрдән
репродуксијалар (јенидән үзүнү көчүрмәк), јазычынын тәрчү-
меји-һалы вә јарадычылығы илә әлағәли слан фотошәкилләр,
әсәрләрә даир чәкилмиш шәкилләр вә с.

Аудиовизуал вәситәләр әдәби әсәрин мәтннн үзәриндә апа-
рылан иши эвәз етмир, о анчаг һәмийн иши асанлашдырыр,
көрүлән вә ешидилән сурәтләри (образлары) мүгајисә етмәк
әсәсиндә мүхтәлиф проблем ситуасијалар јаратмаға көмәк
едир. Диафилмләр һиссә-һиссә (фрагментләрлә) гурулуш,
бунлара даир көрүб охулуларынын јахшы дәрк еләмәк үчүн
шакирдләрә суаллар верилмәлидир.

Бә'зи диапозитивләр бизи гијаби олараг музејләрә экс-
курсија етмәјә, әдәби хатирә јерләри илә таныш олмаға имкан
јарадыр.

Тәсвири материал јалныз диафилмләр шәкиндә дејил,
һәм дә кино-филмләр шәкиндә дә олуур. Әдәбијјат дәрсләри-

нә даир бә'зи вәсаит нәшр олуномушдур. Бура, синифдә вә
фәрди шәкилдә истифадә олуномаг үчүн һазырланмыш бөјүк
форматлы албомлар дахилдир. Нүмунә үчүн Сәмәд Вурғунун
һәјат вә јарадычылығына даир һазырланмыш албому көстәр-
мәк олар. Бу албомун марағлы олмасы јалныз орадакы ма-
териалларын (шаирин шәкли, портрети), онун дост вә гоһум-
лары, әсәрләринә чәкилмиш шәкилләр (иллүстрасијалар,
гаралама шәкиндә әлјазмалары, ајры-ајры гејдләри вә с.)
сечилмәсинә көрә дејил, ејни заманда тәсвир олуномуш һәр
бир шәклин дәрин сәнәтшүнаслыг тәһлили илә дә марағлы-
дыр. һәмийн албома бәдиннн сөз усталарынын ифсиндә Сәмәд
Вурғун әсәрләриннн грампластинкалары да әләвә едилмиш-
дир. Бүтүн бунлар шакирдләрин Сәмәд Вурғун јарадычылы-
ғы илә јахындан таныш олмаларынын даһа тәсирли, ајдын вә
јада, хатирдә галан шәклә салмаға көмәк едир.

Беләликлә, нәшр олуномуш бу чүр вәситәләр, тәсвири ма-
териаллардан истифадә етмәк имканынын кенишләндирир,
мәтннн үзәриндә дәрин вә даһа диггәтли иш апармаг шәранти ја-
радыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә даир инди ки-
фајәт гәдәр әјани вәситәләр вардыр. Бу вәситәләри тә'лим-
тәрбијә просесиндә истифадә едә билмәк үчүн онлары каби-
нәдә сәлигә илә јерләшдирмәк, сахлајыб мүһафизә етмәк ла-
зымдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетиндә тәдрис
үчүн ән зәрури олан әјани вәсаит, јә'ни: китаблар, сәс чиһаз-
лары, мебел, кинопроектор, диапроектор, кодоскоп, телеви-
зор вә с. илә тәһһиз олуномуш мәктәб тәдрис шө'бәси јара-
дылмалыдыр. Кабинәдә техники чиһазлардан истифадә олу-
маг үчүн лазыми шәраит јаранмалыдыр. Бурада, һәр шејдән
әввәл, мүәллим үчүн тәһһиз олуномуш ајрыча иш јери—ихти-
саслашдырылмыш стол гојулмалыдыр. Бу столда шакирд
дәфтәрләри, магнитофон, мүхтәлиф валлар, кодоскоп вә с.
сахланмалыдыр.

Мүәллим столун үстүндәки пулт вәситәсилә електрик
ишығынын, киноапараты, диапроектору, телевизору јандырыб-
сөндүрә биләр; пәнчәрәләрин пәрдәләриннн ачыб-бағлаја би-
ләр, кабинетдә мәшғул олан шакирдләрлә телефон рабитәси
јарада биләр, онларын данышыгларынын (нитгләриннн) јазыб
сәсләндирә биләр вә с.

Шакирдләрин иш јерләриндә телефон-микрофон гурғусу
гурашдырылмалыдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетиндә
мүәллим вә шакирдләр үчүн белә бир иш јери дүзәлт-

мәк, шакирдләрде нитг мәдәнијјәти вәрдишләри тәрбијә ет-
мәк, Азәрбајчан әдәби-дилинин нормаларыны мәннимсәмәк
үчүн әлвәришли шәраит ярадыр.

Кабинәнни гаршыдакы диварында хүсуси һазырланмыш
скран вә магнит тахталы, орта һиссәси јени типли јазы лөв-
һәси олмалыдыр. Экран пластик материалдан һазырланма-
лы, онун алтында полад тәбәгәсиндән магнит лөвһәси олма-
лыдыр. Бу лөвһәләр јазы тахтасынын јарыглары (кәсилмиш
јерләри) илә сола вә саға һәрәкәт етдирилә биләр. Лөвһә-
ләрдән бириндә дүзкүн јазысы вә тәләффүзү јадда сахланыл-
малы олан сөzlәр гејд едилмиш карточкалары нүмајиш ет-
дирмәк үчүн, тәһниз едилмиш хүсуси јер олмалыдыр. О бири
лөвһә исә јазы үзәриндә апарылачаг иш үчүн чизкиләмәли-
дир. Бура чап едилмиш вәсант нүмајиш етдирмәк үчүн ла-
зым олан көмәкчи вәситәләрлә тәһниз едилмәлидир.

Јазы тахтасынын алтында ажры-ажры јешикләрдә чәд-
вәл вә шәкилләр сахланмалыдыр. Тахтанын сол вә сағында,
мүәллимин иш столундан азча аралы—пајлама материалын
комплектләри (дәстләри) олан јешикләр гәјулмалыдыр.

Кабинәнни јан диварларынын боју узуну мүәјјән мөвзу-
лар вә синифләр үзрә ачыг китаб шкафлары дүзүлмәлидир.

Кабинәнни арха диварында јазычыларын һәјат вә јара-
дычылығына даир мүәјјән системлә һазырланыб асылмыш
плакатлар, фото сәркиләр, портретләр вә с. олмалыдыр.

Кабинәдә ики тәдрис фәнни үзрә мәшгәләр апарылыр:
буна көрә дә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинети үчүн
хүсуси гурғу—ачылыб-өртүлән гапысы олан тахчалар һазыр-
ланмалыдыр. Бу гурғудагы сәһнин дүз вә јасты олмасы, Азәр-
бајчан дили вә әдәбијјатына даир плакатлары тез көстәрмәк
үчүн имкан ярадыр.

Кабинәни јухарыда дејилән гәјдада тәһниз етмәк, дәр-
син елми-методики чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә кечмәсинә сә-
бәб олур. Бу да өз нөвбәсиндә истәнилән нәтичәни верир;
јәни шакирдләрде дил вә әдәбијјата слан марағ артыр, онла-
ры мүталијә алышдырыр, ушаглар охудугларыны дәриндән
дәрк етмәјә башлајыр вә охудуглары әсәрләри дәгиг гижмәг-
ләндирә билирләр.

* * *

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллиминин әсас вәзифәләр-
риндән бири, јени програмын тәркиб һиссәләрини шакирдләр
рә мәннимсәтмәк олмалыдыр. Дил програмынын тәркиб һис-

сәсинә: фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә грамматика-
ја (морфолокија вә синтаксисә) даир мә'луматлар; дүзкүн
јазы гәјдалары (орфографија вә дургу ишарәләри); үслубиј-
јата аид билик вә вәрдишләр, нәһәјәт дил һаггында үмуми
мә'лумат дахилдир.

IV—VII синифләрде әдәбијјат тәдрисинин әсасыны ажры-
ажры әсәрләрин охусу вә өјрәнилмәси, VIII—X синифләрде
исә әдәбијјат тарихинин систематик курсу тәшкил едир. Бу
синифләрде тәдрис олуан бәдии әсәрләрин идејасы вә онла-
рын бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләрә јахшы дәрк етдир-
мәк үчүн мүәллим шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән дә
мүвафиг мә'лумат вермәлидир.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринин
кејфијјәтинә диггәти артырмаг, тәдрис ишимизин ән зәрури
саһәләриндән биридир. Дил-әдәбијјат мүәллимләри, мәктәб
директорлары бу мәсәләјә чидди мүнәсибәт бәсләмәли, ејни
замандә мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинети-
нин тәшкили ишини вә бу кабинетин фәалијјәтини чанлан-
дырмалыдырлар.

1. Орта мектебдә Азербайжан дили тәдриси

Азербайжан ССР Маариф Назирлигинин програм-методика идарәси, мұәллимләре көмәк мәгсәдилә, Азербайжан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасыны һазырлајыб чап етмәји мәсләһәт билмишдир.

Ашағыда һәмнин мәсәләјә даир Азербайжан ДЕТПИ-нин дил вә әдәбијјат тәдриси методикасы шә'бәсинин мүдири Ә. Әфәндизадәнин јаздығы методик көстәриши веририк.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Мә'лум олдуғу үзрә, 1974/75-чи тәдрис илиндән V, VI вә VII синифләр үчүн Азербайжан дилинә аид јени дәрсликләр нәшр олунуб мектебләрин истифадәсинә верилмишдир. Дәрсликләрин јенидән һазырланмасы илә мүвазә оларағ һәмнин синифләрин програмларында да мүвафиг дәјишикликләр апарылмасы лүзүмү гаршыја чыхмышдыр. Бу, ашағыда програм материалларынын планлашдырылмасына аид вердијимиз нүмунәдә нәзәрә алынмышдыр.

Мәсләһәт көрдүјүмүз бөлкү нүмунәси 1974/75-чи илин јалныз биринчи јарысы үчүн програм материалларынын планлашдырылмасыны әһатә едир. Һәр синиф үзрә вердијимиз бөлкүдә саатлар вә дәрслијин мүвафиг параграфлары көстәрилмиш вә аз-аз һалларда олса да, истифадә едиләчәк чалышмаларын нөмрәләри мө'тәризәдә гејд олунмушдур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бөлкүдә јалныз бә'зи мүнүм мөв-

зулара ајрылмыш саатларда көрүләчәк ишләрин мәзмунуну ачмаға, нисбәтән конкрет шәкилдә көстәрмәјә имканымыз олмушдур. Үмид етмәк олар ки, булардан мұәллимләримиз бир нүмунә кими истифадә едиб, әкәр тә'бири чаизсә, саатлар үзрә хырдаламадығымыз мөвзулары конкрет шәкилдә планлашдырмаға сә'ј көстәрәчәкләр. Хүсуси оларағ гејд етмәји лазым көрүрүк ки, VII синфин програм материалынын планлашдырылмасына аид вердијимиз бөлкүдә һәмнин «әмәлијјаты» апармаға даһа чох еһтијач олачағы нәзәрә алынмалыдыр.

Бөлкүдә саатлар, әсасән, дәрсликдәки башлығлара ујғун шәкилдә бөлүшдүрүлмүшдүр. Мұәллим унутмамалыдыр ки, һәмнин башлығлар бу вә ја дикәр дәрсин гаршысында дуран бүтүн вәзифәләри ачмыр; јалныз нәзәри материалла әләғдар билик вә бачарығлары әһатә етмәклә мөһдудлашыр. Одур ки, буна анчағ шәрти бахымдан јанашмағ лазымдыр; мұәллим, програмын тәләбләринә ујғун оларағ, һәр бир дәрсин тәшкилиндә Азербайжан дилинин мұхтәлиф сәһәләринин синтезини нәзәрдә тутмаға хүсуси диггәт јетирмәлидир. Башға сөзлә десәк, һәр бир дәрсдә фәннин мұхтәлиф бөлмәләрини пропорсионал сурәтдә әләғәләндирмәји тә'мин етмәлидир; мәсәлән, грамматикаја аид конкрет бир мөвзунун тәдриси просесиндә ејни заманда јазы гајдалары, нитг вәрдишләри, үслубијјат вә с. үзрә ишләрин апарылмасына да хүсуси сә'ј көстәрмәлидир.

V синиф

Иллик саатларын мигдары: 204 саат.

I рүб (58 саат).

Дил һағгында сөһбәт (1 саат; сәһ. 3,4).

IV синифдә кечилмишләрин тәқрары (11; 1 саат)¹.

1) Лексика—§ 1 (1 саат). Синоним, омоним вә антонимләрә аид чалышмалар. 2) Фонетика—§ 2 (1 саат). 3) Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы—§ 2 (1 саат). 4) Рабитәли нитгин инкишафы: шәкил үзрә инша (чалышма 28, 29); инша јазылардакы мүвафиг сөзләрин тәркибчә вә орфографик тәһлили. 5) Нитг һиссәләри —§ 4 (2 саат). 6) Синтаксис —

¹ Мө'тәризәдә көстәрилмиш саатлардан икинчиси рабитәли нитгин инкишафына аиддир.

§ 5 (4 саат): а) сөз бирлешмалеринде эсас вэ асылы тэрэф, сөз бирлешмалерини мэтндэн сечиб көстөрмэк; верилмиш сөзлөрдөн сөз бирлешмалэрч тэртиб етмэк; сөз бирлешмалеринин мүбтэда илэ хэбэрин бирлешмэсиндэн фэрги (икинчинин битмиш бир фикри ифадэ етмэси); б) чүмлэ үзвлэри; баш үзвлэр чүмлэнин эсасы (грамматик эсасы) кими; в) хэмчинс үзвлү чүмлэлэр; хитаб; садэ чүмлэ илэ мүрэккэб чүмлэнин гурулуш фэргинэ аид чалышмалар; г) васитэсиз нитг вэ диалог, васитэсиз нитг вэ диалогда дургу ишарэлэринин ишлэнмэси гаддаларына аид чалышмалар; садэ вэ мүрэккэб чүмлэнин тэһлилинэ аид биликлэрин мөһкэмлэндирилмэси. 7) Јохлама имла (1 саат).

Лексиколокија (15; 2 саат).

1. Лексика һаггында биликлэрин тэкрары—§ 6 (2 саат).
2. Үмүмишлэк сөзлэр, пешэ вэ сэнэтэ аид сөзлэр, диалект сөзлэри—§ 7 (2 саат).
3. Сөзүн лексик вэ грамматик мә'насы; сөзүн мә'насынын дәјишмэси—§ 8, 9 (1 саат).
4. Дилимизин лүгэт тэркибиндэки сөзлэрин мәншэчэ нөвлэри—§ 10 (2 саат). Эсил Азэрбајчан сөзлэри. Алынма сөзлэр һаггында анлајыш.
5. Рабитэли нитгин инкишафы (1 саат). Нэгли характерли ифадэ вэ ја шэкил үзрэ инша (14-чү сәһифэдэки шэкил үзрэ).
6. Көһнэлмиш сөзлэр вэ јени сөзлэр—§ 11 (2 саат).
7. Сабит сөз бирлешмалэри (фразеоложи бирлешмалэр)—§ 12 (2 саат). Фразеоложи бирлешмалэр һаггында анлајыш. Данышыг дилиндэ, бэди и вэ күтлэви эдэбијатда фразеоложи бирлешмалэрин ишлэнмэсинэ аид материаллар үзэриндэ мүшаһидэлэр, верилмиш мэтндэн белэ бирлешмалэри сечиб көстэрэ билмэк үзрэ чалышмалар. Кечилмиш орфограм вэ пунктограмларын тэкрарына аид чалышмалар (лүгэт материалы үзрэ имла, изаһлы имла).
8. Рабитэли нитгин инкишафы (1 саат). Ифадэ јазыда (вэ ја шэкил үзрэ иншада) бурахылмыш сәһвлэр үзэриндэ иш.
9. Тэкрар (2 саат). Лексикаја аид кечилмишлэрин үмүмилэшдирилмэси вэ системэ салынмасы. Јазылышы чэтин сөзлэрин орфографиясына аид вэрдишлэрин мөһкэмлэндирилмэси.

10. Јохлама имла вэ сәһвлэр үзэриндэ иш (2 саат).

Сөзүн тэркиби вэ сөз јарадычылығы (22; 6 саат).

1. IV синифдэ кечилмишлэрин тэкрары—§ 13 (3 саат).

а) Сөзүн мә'налы һиссэлэри һаггындаки биликлэрин тэкрары (сөзүн сәс тэркиби, һэрф тэркиби, һеча тэркиби, мә'налы һиссэлэринэ көрэ тәһлили); ејникөклү сөзлэр вэ ејни бир сөзүн мүхтәлиф формалары; сөзүн башлангыч формасы (1 саат).

б) Шәкилчилэрин јазылышы (1 саат).

в) Сөздүзэлдичи вэ сөздәјишдиричи шәкилчилэр (1 саат).

2. Рабитэли нитгин инкишафы (1 саат). 95 нөмрәли чалышма үзрэ ифадэ јазы.

3. Мәһсулдар вэ гејри-мәһсулдар шәкилчилэр—§ 13 (сәһ. 28) (1 саат).

4. Сөз јарадычылығынын эсас васитэлэри—§ 14 (2 саат).

5. Рабитэли нитгин инкишафы (1 саат). Ифадэ јазыларын тәһлили вэ сәһвлэр үзэриндэ иш.

6. Дүзәлтмэ сөзлэрин әмәлә кәлмэси—§ 15 (2 саат).

7. Мүрәккэб сөзлэрин әмәлә кәлмэси вэ јазылышы—§ 16 (5 саат).

а) Мүрәккэб сөзлэрин әмәлә кәлмэси јоллары (1 саат).

б) Битишик јазылан мүрәккэб сөзлэр (1 саат).

в) Дефислэ јазылан мүрәккэб сөзлэр (1 саат).

г) Ајры јазылан мүрәккэб сөзлэр (1 саат).

ғ) Мүрәккэб сөзлэрин јазылышына аид чалышмалар (1 саат).

8. Рабитэли нитгин инкишафы (2 саат). 120 нөмрәли чалышма эсасында шәкил үзрэ инша; инша үчүн материаллары системэ салмаг һаггында анлајыш.

9. Мүрәккэб адлар—§ 17 (1 саат). Мүрәккэб адларын мүрәккэб сөзлөрдән фэрги; мүрәккэб адларын сөз бирлешмэсиндән ибарәт олмасы; мүрәккэб адларын башлыча нөвлэри.

10. Мүрәккэб адларын јазылышы—§ 18 (3 саат).

а) Мүрәккэб адларын јазылышы һаггында үмүми анлајыш; тэркибиндэки бүтүн сөзлэри бөјүк һэрфлэ јазылан мүрәккэб адлар (1 саат).

б) Јалныз биринчи сөзү бөјүк һэрфлэ јазылан мүрәккэб адлар (1 саат).

в) Бэ'зи сөзлэринин илк һәрфи бөјүк жазылан мүрәккәб адлар (1 саат).

11. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Мәтнә вәзи-јәтин (мәсәлән, аваданлығын, бу вә ја дикәр шәраитин), ја-худ пејсажын тәсвирини алава етмәклә ифадә јазы.

12. Мүрәккәб сөзләрин ихтисары вә һәмин ихтисарларын схунушу һаггында үмуми анлајыш—§ 19 (1 саат).

13. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы үзрә тәһлил (1 саат).

14. Тәқрар (2 саат). Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычы-лығына аид кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси, система салынмасы. Јазы гајдаларына, о чүмләдән јазылышы чәтин сөзләрин орфографјасына аид вәрдишләрин мөһкәмләнди-рилмәси (дәрсликдәки—147—155 нөмрәли чалышмалар, изаһлы вә лүгәт материалы үзрә имлалар).

15. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Ифадә јазы-ларын тәһлили, сәһвләр үзәриндә иш.

16. Јохлама имла (1 саат).

II рүб (42 саат).

Исим (35; 8).

1. Нитг һиссәләринә аид кечилмишләрин тәқрары—§ 20, 21 (2 саат).

а) Нитг һиссәләрини фәргләндирән әламәтләр (лексик мә'наја, грамматик мә'наја вә синтактик функцијаја кәрә); нитг һиссәләринин бөлкүсү һаггындакы биликләрин тәқра-ры (1 саат).

б) Исим һаггында әввәлки биликләрин үмумиләшдирил-мәси вә мөһкәмләндирилмәси (1 саат).

2. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат).

а) Мәтндә әсас фикри мүәјјәнләшдирә билмәк бачары-ғынын инкишафы (чалышма 162); ифадә јазыја һазырлыг (1 саат).

б) Ифадә јазынын апарылмасы (1 саат).

3. Дүзәлтмә исимләр вә онларын әмәлә кәлмәси—§ 22 (1 саат).

4. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 165, 166 нөмрә-ли чалышмалар үзәриндә иш; «Вәтәндашлыг борчу нәдир?» мөвзусунда мүнәкимә характерли кичик (бир нечә чүмләдән ибарәт) ишә јазмаг. Верилмиш сөзләрдән истифадә ет-мәклә мәтни кенишләндирмәк.

16

5. Рабитәли нитгин инкишафы. Ифадә јазылардакы (бундан ики дәрә әввәл апарылмиш јазылардакы) сәһвләр үзәриндә иш (1 саат).

6. Исан билдирән дүзәлтмә исимләр—§ 23 (2 саат).

а) Исан билдирән дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмә-си; һәмин исимләри әмәлә кәтирән шәкилчиләр; фамилија вә тәхәллүс билдирән шәкилчиләрин омоним характери һаг-гында анлајыш (чалышма 169); верилмиш ифадә (сөз бир-ләшмәси) вә шәкилләр әсасында исан билдирән дүзәлт-мә исимләрә аид нүмунәләр јазә билмәк (чалышма 170, 171, 172, 173) (1 саат).

б) Исан билдирән исимләри сөз јарадычылығы баһы-мындан тәһлил етмәк; верилмиш дүзәлтмә исимләрин нә кими сөзләрдән һансы шәкилчиләрлә әмәлә кәлдијини изаһ етмәк, һәмин шәкилчинин нечә вариантли олдугуну сөјлә-мәк, ејни шәкилчиләрлә башга сөзләр дүзәлтмәк... (1 саат).

7. Мүчәррәд мә'на билдирән дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси—§ 25 (2 саат).

8. Кичилтмә вә әзизләмә билдирән дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси—§ 26 (1 саат).

9. Дүзәлтмә исимләри әмәлә кәтирән шәкилчиләрин ја-зылышы — § 27 (1 саат).

10. Дүзәлтмә исимләри әмәлә кәтирән шәкилчиләрин јазылышына аид рабитәсиз мәтн үзрә изаһлы имла (1 са-ат).

11. Мүрәккәб исимләрин јазылышына аид әввәлки син-нифләрдә верилмиш билик, вә вәрдишләрин мөһкәмләнди-рилмәси—§ 28 (2 саат).

12. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

13. Хүсуси исимләрин јазылышына аид әввәлки синиф-ләрдә верилмиш билик вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмә-си—§ 29 (2 саат).

14. Исмин мәнсубијјәтә кәрә дәјишмәси — § 30 (2 саат).

15. Мәнсубијјәт шәкилчиләринин нөвләри вә јазылы-шы—§ 31 (2 саат).

16. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Әризә јазмаг бачарығы. Әризә нүмунәләриндә исмә аид кечилмишләрин тәқрары (орадакы хүсуси исимләри, мәнсубијјәт шәкилчи-ли сөзләри вә с. тәһлил етдирмәклә).

17. Исмин һалланмасы—§ 32 (1 саат).

18. Исмин адлыг һалы—§ 33 (1 саат).

2. Сифариш 4724

17

19. Исмин јијәлик һалы—§ 34 (2 саат).
 20. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Шәкил Үзрә
 ниша (чалышма 228).
 21. Исмин јөнлүк һалы—§ 35 (2 саат).
 22. Исмин тәсирлик һалы—§ 36 (2 саат).
 23. Исмин јерлик һалы—§ 37 (1 саат).
 24. Исмин чыхышылыг һалы—§ 38 (1 саат).
 25. Рабитәли нитгин инкишафы. Јохлама ифадә (1 са-
 ат).
 26. Бәзи исимләрдә **и, ы, у, ү** саитләринин дүшмәси—
 § 39 (1 саат).
 27. Исмин чүмләдә ролу—§ 40 (1 саат).
 28. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Ифадә јазыда
 бурахылмыш сәһвләр үзәриндә иш.
 29. Тәкрар (1 саат). Исма аид кечилмишләрин үмуми-
 ләшдирилмәси вә системә салынмасы.
 30. Јохлама имла (1 саат).

VI сиф

(Иалик саатларын мигдары: 136 саат.

I рүб (37 саат)

Бизим догма дилимиз (1 саат). Азәрбајчан дили ССРИ-
 дә милли дилләрдән бири кими. Совет һакимијјәти иллә-
 риндә бу дилин сүр'әтлә инкишафы. Азәрбајчан әдәби ди-
 линин инкишафында рус дилинин мүнүм ролу. Түрк диллә-
 ри аиләсиндә Азәрбајчан дилинин мөвгеји (чалышма 1, 2,
 3, 4).

IV—V сифләрдә кечилмишләрин тәкрары (8; 2).

1) Синтаксис—§ 1 (2 саат). 2) Сөз јарадычылыгы —
 § 2 (1 саат). 3) Морфолокија—§ 3 (2 саат). 4) Рабитәли
 нитгин инкишафы (2 саат). Әввәли верилмиш сүжет әса-
 сында вә ја «Тәбиәтин көзәл бир кушәсиндә» мөвзусу үзрә
 ниша. 5) Орфографија—§ 4 (2 саат). 6. Јохлама имла
 (1 саат).

**Фе'лин тәсрифләнән формаларынын тәкрары вә билик-
 ләрин тамамланмасы (8 саат).**

Гејд. Кечән тәдрис илиндә фе'лин тәсрифләнән форма-
 лары V сифин програм материалына дахил едилмишди.
 Мүәјјән мулаһизәләрә әсасән 1974—1975-чи тәдрис илиндән

һәмни материалы VI сифин програмына кечирмәк лазым
 көрүлмүшдүр. Буна көрә дә, тәбиидир ки, чари илдә фе'-
 лин тәсрифләнән формаларыны IV сифидә јени материал
 кими тәдрис етмәјә ертијач јохдур; онун анчаг бир нечә
 саатлыг тәкрарыны апармаг кифәјәтдир. Лакин бунунла
 бәрабәр, һәмни мөвзуја даир бәзи јени мәлуматларла ша-
 кирдләрин биликләрини зәнкинләшдирмәк үчүн дәрслијин
 вердији имканлардан истифадә етмәјә дә диггәт јетирмәк
 лазымдыр. Һәр шејдән әввәл, мүүллим фе'лин тәсрифлән-
 нән вә тәсрифләнмәјән формалары һаггында ша-
 кирдләрдә ајдын тәсәввүр ојатмалыдыр; һәмни аилајышлар-
 ы онларын дүзкүн дәрк етмәсинә наил олмалыдыр. Ша-
 кирдләрә конкрет фактлар әсасында баша салмалыдыр ки,
 фе'л формаларынын тәсрифләнән вә тәсрифлән-
 мәјәнләр ады алтында ики гисмә бөлүнмәси онларын
 шәхс вә кәмијјәтә көрә дәјишиб-дәјишмәмәси илә мүәјјән
 едилир.

Јени дәрсликдә фе'лин бачарыг тәрзи һаггында верил-
 миш мәлуматын да јени олдуғу нәзәрә алынмалы вә бу
 мөвзунун тәдрисинә јени материалын тәдриси кими јана-
 шылмалыдыр.

Нәһајәт, гејд етмәји лазым көрүрүк ки, фе'лин тәсриф-
 ләнән формаларына аид V сифидә кечилмишләрин тәкра-
 рыны апараркән, башлыча олараг, грамматик тәһлилдән,
 мүхтәлиф нөвлү јазылы вә шифаһи чалышмалардан исти-
 фадә олунамасына, бу заман мүгајисәләрә кениш јер ве-
 рилмәсинә даһа чох диггәт јетирмәк әлверишли һесаб олу-
 нур.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрә алмагла, гејд етди-
 јимиз тәлим материалынын тәкрары үчүн ајрылмыш 8 саат-
 лыг вахты, тәхминән, ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг
 мүмкүндүр.

1) Фе'лин әмр вә хәбәр формалары—§§ 6, 7 (1 саат);
 2) фе'лин лазым, арзу вә вачиб формалары—§§ 8, 9, 10
 (1 саат); фе'лин шәрт формасы вә үмуми шәрт шәкли—§ 11,
 14 (1 саат); **иди, имиш, исә** һиссәчикләринин башга нитг
 һиссәләриндән сонра ишләнмәси вә онларын јазылышы—
 § 15; **изаһлы** имла (1 саат); 6) фе'лин бачарыг тәрзи —
 § 16 (1 саат), 7) Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш
 (2 саат).

Фе'лин тәсрифләнмәјән формалары (14; 5).

1. Мәсдәр вә мәсдәр тәркибләри һаггында үмуми мә'лумат—§§ 17, 18 (2 саат).

2. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Мәтнин кешиләндирмәклә ифадә јазы (153 нөмрәли чалышма үзрә).

3. Кечмиш заман фе'ли сифәтләри—§ 20 (2 саат).

4. Индики заман фе'ли сифәтләри—§ 21 (2 саат).

5. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри—§ 22 (2 саат).

6. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Доғма кәндии, шәһәрин, күчәнин вә ја маһалын тәсвири үзрә инша.

7. Мүхтәлиф заманларда ишләнен фе'ли сифәтләрә анд чалышмалар (фе'лләрдән фе'ли сифәтләр дүзәлдиб чүмләләрдә ишләтмәк, мәтндән сечиб јазмаг, фе'ли сифәтләрини замана көрә дүзкүн ишләниб-ишләнмәмәси илә әлагәдар гәсдән сәһвләрә јол верилмиш мәтн үзәриндә мүвафиг редактә әмәлијјаты апармаг вә с. (1 саат).

8. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Иншада бураһылмыш сәһвләр үзәриндә иш.

9. Фе'ли сифәт тәркибләри һаггында анлајыш—§ 23 (2 саат).

10. Тәркибиндә фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләри олан чүмләләр үзәриндә грамматик тәһлил; өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләрә анд орфографик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси (2 саат).

11. Јохлама имла (о чүмләдән өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләри әһатә етмәклә лүғәт материалы үзрә имла) (1 саат).

II рүб (28 саат).

Фе'ли бағламалар (11; 2 саат).

1. Фе'ли бағламалар һаггында үмуми мә'лумат —§ 24 (1 саат). Фе'ли бағламалар вә онларын нитгдә ролу. Ашағыдакы характерли чүмләләрин мә'на фәрги:

О, пәнчәрәдән бојланараг әтрафа бахды.

О, пәнчәрәдән бојланды вә әтрафа бахды.

Һава ағаранда биз јола дүшдүк.

Һава ағарды, биз јола дүшдүк.

Фе'ли бағламаларын чүмләдә әсас һәрәкәти билдирән фе'ллә бағлылығы. Фе'ли бағламаларын грамматик әләмәтләри (онларын хүсуси шәкилчиләрлә әмәлә кәлмәси, дәјишмәмәси). Чүмләләрдә һәмчинс фе'лләрдән әввәлинчисинин фе'ли бағлама илә ифадә едилә билмәси, бунун үслуби әһәмијјәти; мәсәлән, О, ити ачды вә һәјәтә бурахды. О, ити ачыб һәјәтә бурахды.

2. Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фе'ли бағламалары әмәлә кәтирән шәкилчиләр; **ыб** (-иб, -уб, -үб) шәкилчили фе'ли бағламаларын мүстәгил хәбәр ола билмәси; бу заман онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләрини нәгли кечмиш заманы ифадә етмәси (мәсәлән, О, Москваја јола дүшүб) (1 саат).

б) Чалышмалар (1 саат).

3. Һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағламалар — § 26 (2 саат).

4. Фе'ли бағлама тәркибләри һаггында үмуми мә'лумат— § 27 (2 саат).

а) Мәсдәр вә фе'ли сифәт тәркибләри һаггында мә'луматларын тәкраны. Фе'ли бағлама тәркибләри; фе'ли бағлама тәркибли чүмләләрдә нитонасија (тәркибләрини бир бүтөв һалында тәләффүз едилмәси); фе'ли бағлама тәркибләрини бүтөв бир чүмлә үзвү кими тәһлил олунмасы (1 саат).

б) Чалышмалар, о чүмләдән өјрәдичи имла (199-чу чалышма үзрә) (1 саат).

5. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат).

а) Бөјүкләрини иши, әмәји һаггында инша үчүн материал топламаг (һазырлыг апармаг). Тәхмини мөвзулар: «Бизим почталјон», «Дүлкәр һазырлыг көрүр», «Нефтчиләр әмәк нөвбәсиндә», «Буфетчинин ушағлара хидмәти» вә с. Сонунчу мөвзу үзрә инша үчүн топланачаг тәхмини материал:

Зәнк сәси, бөјүк тәһәффүс, мәктәбин буфети, булка, пендир, һоғал, колбас, хама, перашки, бутерброт, исти хәрәк, суп, вермишел, котлет; сәлигәли, нитизам, тәмизлик, нөвбәтчи, буфетчинини гајгы илә хидмәт етмәси вә с. (1 саат).

б) Иншанын јазылмасы (1 саат).

6. **Тәкран** (2 саат). Фе'лә анд кечилмишләрини үмумиләндирилмәси, системә салынмасы (1 саат). Фе'лләрә анд грамматик тәһлил; синоним вә антоним фе'лләр үзәриндә чалышмалар (1 саат).

7. Грамматикаја анд әләвә тапшырығлы имла вә сәһвләр үзәриндә (о чүмләдән бундан әввәл апарылмыш иншадакы сәһвләр үзәриндә) иш (2 саат).

Зәрф (12; 3 саат).

1. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат (2 саат).

а) Һәрәкәти ифадә едән сөзләр; һәрәкәтин мүхтәлиф әләмәтләрини билдирән сөзләр; бу әләмәтләрлә әтрафлы

танышлыг үчүн мүнөсүз бир мөтн үзәриндә мүшәһидәләрин апарылмасы; зәрфләрин чүмлөдә синтактик ролу; зәрфләрин сифәтләрден вә фе'ли сифәтләрден фәргли чәһәтләр.

б) Чалышмалар (1 саат).

2. Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси—§ 29 (3 саат).

а) Дүзәлтмә исим, сифәт вә фе'лләрә анд билликләрин тәкрары (сөз жарәдычылығы үзрә тәһлил); дүзәлтмә зәрфләр вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр; һәм ин шәкилчиләрдән бәзиләринин (мәсәлән, -дан, -дән; -ла, -лә) омоним шәкилчи олмасы (1 саат).

б) Верилмиш мөтндән дүзәлтмә зәрфләр тапыб, онлары сөз жарәдычылығына көрә тәһлил едә билмәк; ејни шәкилчиләрлә дүзәлән зәрфләрә анд әләвә мисаллар кәстәрмәк; верилмиш зәрфләр чүмләрдә ишләтмәк (1 саат).

в) Зәрфләрлә әләгәдар грамматик тәһлил; изаһлы имла (1 саат).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Нәгли характерли мөтн үзрә ифәдә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш.

4. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы — § 30 (4 саат).

а) Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси јоллары; верилмиш ајры-ајры сөзләрден мүрәккәб зәрфләр дүзәлдиб чүмләрдә ишләдә билмәк (чалышма 208, 209, 210) (1 саат).

б) Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышына анд чалышмалар (чалышма 211, 212, 213, 214, 215); зәрфләрлә әләгәдар грамматик тәһлил (2 саат).

в) Зәрфләрин јазылышына анд өјрәдичи имлалар изаһлы имла, сечмә имла, лүгәт материалы үзрә имла (1 саат).

5. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат).

«Футбол мејданчасында» вә ја «Тарлада» мөвзулары үзрә кичик инша (чалышма 212).

6. Грамматикаја (зәрфләрә) анд әләвә тапшырыгы имла (1 саат).

7. Зәрфин мә'нача нөвләри—§ 31 (2 саат)¹. Зәрфләрин мә'нача нөвләри һаггында аилајыш вә һәм ин сәһәдә верилмиш нәзәри билликләрин мөһкәмләндирилмәси.

¹ Зәрфин мә'нача нөвләринин тәдрисинә 5 саат вахт ајрылмасы нәзәрәдә тутулмушдур. Бунун 3 сааты үчүнчү рүбүн пајына ајрылмышдыр.

VII сиф

Иллик саатлары мигдары: 102 саат.

I рүб (28 саат).

VI сифдә кечилмишләрин тәкрары (4 саат).

1) Морфоложи тәһлил (1 саат); синтактик тәһлил (1 саат); орфографияја анд чалышмалар (1 саат); јохлама имла (1 саат).

Сөз бирләшмәси вә чүмлә (9; 1).

1. Сөз бирләшмәләри һаггында аилајыш; сөз бирләшмәләринин чүмләдән фәрги—§ 5 (1 саат).

2. Сөз бирләшмәси вә чүмләрдә сөзләрин әләгәси—§ 7 (2 саат).

3. Тәјини сөз бирләшмәләри—§ 8 (3 саат).

4. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 66 нөмрәли чалышма үзрә ифәдә јазы.

5. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри — § 9 (3 саат).

Һәр ики баш үзвүн иштирак етдији сәдә чүмләләр (12; 2 саат).

1. Чүмләнин баш үзвләри — §§ 10, 11 (2 саат). Һәр ики параграфын нәзәри материалыны ејни бир саатда гаршылыгы оларәг тәдрис етмәк, сонрақы саатда исә чалышмалар үзәриндә иш апармаг мәсләһәт көрүлүр.

2. Фе'ли вә исми хәбәрләр—§ 12 (1 саат).

3. Хәбәрин шәхс вә кәмијјәтә көрә мүбтәдә илә узлашыб-узлашмамасы—§ 13 (1 саат).

4. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри; тамамлыг—§ 14 (1 саат).

5. Васитәсиз вә васитәли тамамлыглар—§ 15 (2 саат). 1-чи сааты васитәсиз вә васитәли тамамлыгларә даир нәзәри материалы мәнимсәтмәјә, 2-чи сааты исә практик чалышмаларә сәрф етмәк даһа мәгсәдәүјүндур.

6. Тамамлыгын ифәдә васитәләри—§ 17 (1 саат).

7. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Верилмиш мөвзу үзрә (мәсәлән, аталар сөзләри, афоризмләр үзрә) нәгли характерли инша; иншаја һазырлыг вә иншанын апарылмасы.

8. Тә'јин—§18 (1 саат).
9. Тә'јинин ифадә васитәләри—§ 19 (2 саат).
10. Грамматикаја анд әләвә тапшырыглы јохлама имла (1 саат).

II рүб (22 саат)

Һәр ики баш үзвүн иштирак етдији садә чүмләләр (18; 3 саат).

1. Чүмлә үзвләри (1 саат). Чүмләләрә тә'јинләр артыр. Маг: верилмиш сөз вә сөз бирләшмәләрини (тәркибләри) чүмләләрдә тә'јин вәзифәсиндә ишләтмәклә әлагәдар чалышмалар (чалышма 106, 107); грамматик тәһлил; 105 нөмрәли чалышма үзрә өјрәдичи имла.
 2. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 111 нөмрәли чалышма үзрә кичик һәчмли инша.
 3. Зәрфлик һаггында үмуми мә'лумат—§ 20 (2 саат).
 4. Зәрфлијин мә'начә нөвләри; тәрзи-һәрәкәт зәрфлији—§ 21 (1 саат).
 5. Заман зәрфлији—§ 22 (1 саат).
 6. Јер зәрфлији, онун исим вә јер зәрфлији илә ифадәси—§ 23 (1 саат). Зәрфликләрин өјрәнилмиш нөвләри илә әлагәдар синтактик тәһлил.
 7. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Әдәби гәһрәманын һәрәкәтләри, һүнәри вә с.) һаггында шакирдин өз мүләһизәләрини әләвә етмәси илә, мувафиг мәтн үзрә ифадә јазы.
 8. Кәмијјәт зәрфлији, сәбәб-мәгсәд зәрфлији—§§ 24, 25 (1 саат).
 9. Зәрфлијин ифадә васитәләри—§ 26 (2 саат).
 10. Чүмлә үзвләринә аид биликләрин тәкрары (1 саат). 133, 134 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш; грамматик тәһлил.
 11. Әләвәләр—§ 27 (2 саат).
 12. Изаһлы имла (1 саат).
 13. Садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу—§ 28 (1 саат).
 14. Јохлама имла (1 саат).
- Баш үзвләрдән јалныз биринин иштирак етдији садә чүмләләр (2; 2 саат).**
1. Шәхссиз чүмлә—§ 29 (2 саат).
 2. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Кинофилм, шәкил, һејкәл-абидә, радио верилиши вә ја телевизия верилиши илә әлагәдар мөвзуда рә'ј-инша.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН САДӘ ЧҮМЛӘ ИЛӘ МҮГАЈИСӘЛИ ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

М. ҺӘСӘНОВ

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Синтаксисин нисбәтән чәтин мәнимсәнилән бәһсләриндән бири дә мүрәккәб чүмләдир. Мүшаһидәләр кәстәрир ки, шакирдләр бу бәһсин тәдрисиндә бир сыра чәтинликләрлә гаршылашыр вә чох заман јанлыш нәтичәләрә кәлирләр. Һәмин чәтинликләрдән бири вә ән башлычасы мүрәккәб чүмләнин садә чүмләдән фәргләндирилмәсиндә өзүнү кәстәрир.

Мүрәккәб чүмләнин тәдрисинә бу бәһс һаггында үмуми мә'луматын верилмәси илә башланыр. Мүрәккәб чүмлә мөвзусунда кечилән илк дәрәдән е'тибарән мүәллим шакирдләрин диггәтини мүрәккәб чүмләнин гурулушу, әмәлә кәлмә үсуллари үзәринә јөнәлтмәли, бу һагда онларда дүзкүн мәфһум јаратмаға чалышмалыдыр.

Бу мәгсәдлә мүәллим ајдынлашдырмалыдыр ки, мүрәккәб чүмлә дә садә чүмлә кими, битмиш бир фикир ифадә едир. Лакин садә чүмлә садә бир фикри, мүрәккәб чүмлә исә мүрәккәб бир фикри — мә'луматы билдирир. Мүрәккәб чүмлә садәчә олараг ајры-ајры чүмләләрин бирләшмәсиндән ибарәт дејилдир. Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр мә'на вә формача бир-биринә бағланыб, мүрәккәб чүмләјә чеврилир. Демәли, мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә бирләшән чүмләләр бир мүрәккәб фикрин ифадәсинә хидмәт едир.

Беләликлә, мүрәккәб чүмлә, елми вә методик әдәбијјатда мүәјјән едилдији кими, ашағыдакы үч хүсусијјәти өзүндә бирләшдирир:

а) ики ва даһа артыг чүмлэнин бирлэшмэсиндэн эмэ
ла кэлэр;

б) бир мүрәккәб фикир ифадә едир;

в) мүрәккәб чүмлэни эмәлә кәтирән компонентләр (тәр-
киб һиссалар) арасында мә'на, форма ва интонасија бағла-
лыгы олур.

Умумијјәтлә, мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә ваһид бир
интонасија илә (ја суал, ја нәгли, ја әмр, ја да нидә интона-
сијасы илә) дејиләр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, мүрәккәб чүмлэнин ди-
лимиздә мүнүм үслуби әһәмијјәти вардыр. Белә ки, мүрәк-
кәб чүмлә васитәсилә фикри даһа дәғиг, ајдын ва јығчам
шәкилдә ифадә етмәк мүмкүндүр. Биз чоһ вахт бу вә ја ди-
кәр фикри бир нечә садә чүмлә васитәсилә ифадә едир ва
бир нөв, јекнәсәглијә, бә'зән дә тәкрара јол веририк. Һалбу-
ки һәмни фикир мүрәккәб чүмлә илә ифадә олуңдугдә даһа
тез ва асан баша дүшүдүр. Мәсалән, **Арзум будур ки, оху-
јуб һәким оласан** табели мүрәккәб чүмләси васитәсилә ифа-
дә едилән вә ајдын баша дүшүлән фикри **Арзум охујуб һәким
олмағындыр** шәклиндә садә формада вердикдә нитгин әв-
вәлки сәлислији итир. Јахуд **Сүрүчү сүкан архасына кечди,
машын јола дүшдү** табесиз мүрәккәб чүмләси илә верилән
фикри садә чүмлә илә ифадә етмәк мүмкүн олмур.

Мүрәккәб чүмлэни өјрәнәркән шакирдләри даһа чоһ
чәтинлијә салаң вә буна көрә дә мүәллимләри, еләчә дә ди-
ли методистләри һәмишә дүшүндүрән мәсәләләрдән бири
мүбтәдасы мүштәрәк олан табесиз мүрәккәб чүмләләрдир.
Тәдрис просесиндә белә чүмләләр бә'зән јанлыш изаһ еди-
лир. Бунун сәбәби одур ки, бу чүмләләр заһирән һәмчинс
үзвү чүмләјә охшајыр.

Заһирән һәмчинс үзвү садә чүмләјә охшаса да, мүш-
тәрәк мүбтәдалы табесиз мүрәккәб чүмлә үчүн характерик
әләмәт будур ки, онун хәбәрләри ејни формада олмур; јә'ни
хәбәрләр мүбтәдә илә шәхсә көрә узлашыр, замана көрә уз-
лашмыр вә ејни синтактик суала чаваб верә билмир. Буну
ашағыдакы чүмләләрдә даһа ајдын мүшаһидә етмәк олар:

1) **Ихтијар мүәллим севинчдән өзүнү унутмушду, бәрк-
дән натиғи мәдһ едирди** (Ч. Чаббарлы).

2) **Көзүнүн јанлары** ири чизкиләрлә **өртүлмүш вә кичил-
мишдисә** дә, јенә **парлаг иди**. (А. Шаңг).

3) **Сирануш өз тасәллисини ројаяда танды, бүтүн күчү
чалырды** (С. Рәһимов).

Ичәрисиндә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәр-
кибләри олан садә чүмләләр формал грамматик гурулушу-
на көрә мүрәккәб чүмләјә охшадылар; даһа дәғиг десәк,
тәркибләр табели мүрәккәб чүмлэнин будағ чүмләләринә
бәнзәдилир. Бу формал охшарлығ тәбиидир, чүнки садә чүм-
ләдә ишләдилән тәркибләрини мүәјјән гисми истәвилән вахт
табели мүрәккәб чүмлэнин будағ чүмләсинә чеврилә билир;
мәсалән, **Биз мәктәбә чатанда зәнк вурулду** садә чүмләсин-
дәки **биз мәктәбә чатанда** фе'ли бағлама тәркибини (мү-
рәккәб заман зәрфлијини) табели мүрәккәб чүмлэнин заман
будағ чүмләси кими ишләтсәк белә олар: **Биз мәктәбә ча-
мышдығ ки, зәнк вурулду**.

Әлбәттә, бу заһири охшарлығ һеч дә садә чүмләләрлә
мүрәккәб чүмләләри гарышдырмаға әсәс вермир. Әввәлән,
она көрә ки, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркиб-
ләри садә чүмләдә хәбәр кими формалашыб мүәјјән һәки
ифадә едә билмир. Табели мүрәккәб чүмлэнин будағ чүм-
ләси исә мүрәккәб чүмлэнин тәркиб һиссәсидир, битмиш фи-
кир ифадә едир. Буна көрә дә онун хәбәри там шәкилдә фор-
малашыр. Икинчиси, табели мүрәккәб чүмләдә будағ чүм-
лә баш чүмләјә бағлајычы вә ја бағлајычы сөзләрлә, еләчә
дә шәкилчиләрлә (шәрт шәкилчиси илә) бағланыр. Ичәри-
синдә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри олан
садә чүмләләрдә исә белә бир хүсусијјәт өзүнү көстәрмир,
белә чүмләләрдә бағлајычы јалныз һәмчинс үзвләр арасында
(сонунчудан әввәл) ишләнә билир.

Тәркибиндә ара сөз, ара чүмләләр вә ара бирлэшмәләр
олан садә чүмләләр дә илк бахышда мүрәккәб чүмләләр ки-
ми нәзәрә чарпыр. Лакин онлар формача мүрәккәб чүмлә-
ләрә бәнзәсә дә садә чүмләләрдир.

Тәркибиндә ара сөз, ара чүмлә вә диқәр ара конструп-
сијалар олан садә чүмләләр мүрәккәб чүмләләрдән ашағы-
дакы хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир:

а) ара сөз, ара чүмлә вә диқәр ара конструпсијалар
чүмлә үзвләри илә синтактик әләгәјә кирә билмир, анчағ
чүмләдә ифадә олуңан фикирлә мә'начә бағлы олур, һеч бир
суала чаваб вермир. Ара сөз, ара чүмлә вә диқәр ара кон-
струпсијалар ифадә олуңан фикрә модаллығ мә'насы верир
вә буна көрә дә чүмләдә мүстәғиллик тәшкил едир; мәсалән,

Мэнэ елэ кэлр ки, сэн һаглысан чүмлэснндәки ара чүмлэ (мэнэ елэ кэлр) ишлэндији чүмлэјә грамматик чәһәтдән тәспр көстәрә билмир:

б) ара сөз, ара чүмлэ вә дикәр ара конструијалар садә чүмлэдәки объектив мәзмунла данышанын (вә ја фикрини) јазылы шәкилдә ифадә едәнин) субъектив мүнәсибәтини әләгәләндирир. Башга сөзлә десәк, ара сөз, ара чүмлэ вә дикәр ара конструијалар экспрессив, емосионал, чағырыш, тәһкид вә с. функцијалар дашыдығы һалда, мүрәккәб чүмләнни компонентләри коммуникатив функция дашыјыр;

в) садә чүмлэдәки ара сөз, ара чүмлэ вә дикәр ара конструијалар мүрәккәб чүмләнни компонентләриндән (тәркиб һиссаләриндән) мәнә вә функцијајә көрә фәргләндији кими, дејилиш тәрзинә, јәни интонасијајә көрә дә фәргләндирир.

Садә чүмлэ илэ мүрәккәб чүмләнни фәрги һаггында бүтүн јухарыда дејиләнләри ајдын баша дүшмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри тәһлил едәк:

1) **Гызылгуш балалары бир гәдәр бөјүдүкдән сонра овладығы гушу су кәнарына апарар, түкләрини јолар, чәмдәјини суда тәмиз јудугдан сонра парчалајыб балаларынын габағына атар.** (А. Шаһг).

2) **Раја ханымла Иванов отурдуғу фәјтон чох јаваш кедирди, бүтүн фәјтонлардан керидә галмышды** (М. С. Ордубади).

3) **Мән Тәбриздән чыханда Сәлимә халаја баш чәкмәји өзүмә борч билдим** (М. Ибраһимов).

4) **Мән инди анладым ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш етмишдир** (Ҷ. Чаббарлы).

Биринчи чүмлэ һәмчинс үзлү садә чүмләдир, чүнки бурада ејни суала (нә едәр?) чаваб олан үч хәбәр (апарар, јолар, атар) вардыр. Һәмин хәбәрләр чүмләнни нә? суалына чаваб олан үзвүнә — **гызылгуш** мүбтәдасына аиддир; бу мүбтәда һәр үч хәбәри өзүнә бағлајан мүштәрәк үзвдүр.

Заһирән биринчи чүмләјә охшајан икинчи чүмлэ исә мүштәрәк мүбтәдасы олан мүрәккәб (табесиз мүрәккәб) чүмләдир, чүнки бурада ики мүстәгил чүмлэ (Раја ханымла Иванов отурдуғу фәјтон чох јаваш кедирди, Фәјтонлардан керидә галмышды) вардыр; биринчи чүмлэдә ифадә олунан фикир икинчи чүмлэ васитәсилә тамамланыр. Бунунла јанашы, һәмин мүрәккәб чүмләнни хәбәрләри (кедирди, керидә

галмышды) ејни формада олдуғу үчүн (кедирди хәбәри индики заман фе'ли илэ, керидә галмышды хәбәри исә кечмиш заман фе'ли илэ ифадә олунмушдур) һәмчинс дејилдир вә ејни синтактик суала чаваб вермир.

Үчүнчү чүмлэ, ичәрисиндә фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркиби олан садә чүмләдир. Бу садә чүмләнни гурулмасында мүрәккәб чүмләјә раст кәлдијимиз әләгә васитәсиндән истифадә едилмәмишдир. Чүмләнни тәркибиндә бир мүбтәда (мән) вә бир хәбәр (өзүмә борч билдим) вардыр. Һәмин садә чүмләнни ичәрисиндә фе'ли бағлама (Тәбриздән чыханда) вә мәсдәр (Сәлимә халаја баш чәкмәји) тәркибләри вардыр. Бу тәркибләр чүмләнни мүрәккәб үзвләри (заман зәрфлији вә тамамлыг) кими чыхыш етмишдир.

Формача үчүнчү чүмләјә охшајан дөрдүнчү чүмлэ мүрәккәб (табели мүрәккәб) чүмләдир. Бу мүрәккәб чүмләнни тәркибиндә бир-биринә һәм мәнәча, һәм формача бағланан вә бир синтактик ваһид әмәл кәтирән ики чүмлэ (Мән инди анладым, Кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш етмишдир) вардыр. Бу чүмләләр мүстәгил мүбтәда (мән, кәнчлик) вә хәбәрә (анладым, бәхш етмишдир) маликдир. Мүрәккәб чүмләнни тәркибиндәки чүмләләри әләгәләндирирмәк үчүн ки бағлајычысындан истифадә олунмушдур.

Бу чүмләләри әјани шәкилдә дә нүмајиш етдирмәк олар; мәсәлән:

Садә чүмләләр	Мүрәккәб чүмләләр
<p>1) Гызылгуш балалары бир гәдәр бөјүдүкдән сонра овладығы гушу су кәнарына апарар, түкләрини јолар, чәмдәјини суда тәмиз јудугдан сонра парчалајыб балаларынын габағына атар. (А. Шаһг).</p> <p>2) Мән Тәбриздән чыханда Сәлимә халаја баш чәкмәји өзүмә борч билдим. (М. Ибраһимов).</p>	<p>1) Раја ханымла Иванов отурдуғу фәјтон чох јаваш кедирди, фәјтонлардан керидә галмышды. (М. С. Ордубади).</p> <p>2) Мән инди билдим ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш етмишдир. (Ҷ. Чаббарлы).</p>

МОРФОЛОКИЈАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ЧҮМЛӘ ТӘРТИБИ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Җармәмәд Әһмәдов
педагожи елмәр намизәди, досент

IV—VIII синуфлардә Азәрбајчан дили курсунун тәдриси гаршысында гојулан вәзифәләрдән бири дә шакирдләрдә сөзә һәссас мүнәсибәт тәрбијә етмәк, онлара дилимизин зәнкии хәзинәсиндән бачарыгла истифадә етмәји өјрәтмәк, мәктәблиләрин нитг инкишафы сәвијјәсини жүксәлтмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин нитги мүхтәлиф чәһәтдән инкишаф етдирилир. Бурада биз нитг инкишафынын бүтүн голларындан јох, јалныз бириндән—чүмлә тәртиби вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндән данышачагы.

Шакирдләрдә чүмлә тәртиби вәрдишләри әввәлчә, ибтидан синуфлардә үмүми шәкилдә, сонра исә IV—VIII синуфлардә синтаксис бәһси өјрәдиләркән систем һалында инкишаф етдирилир. Беләликлә, програм материалларына әсасланан бир чох мүәллим фонетиканы, лексиканы вә морфолокијаны тәдрис едәркән чүмләләрдән истифадәјә, башга сөзлә, өјрәдилән материалларла әлагәдар чүмлә тәртиби бачарыгынын инкишафына чүз'и јер верирләр. Һалбуки һәмнин бөлмәләрин тәдриси заманы гәјдалары изаһ етмәк, чалышма вә тәһлил апармаг, кечиләнләри тәкрарлајыб јада салмаг, үмүмләшдирмәк вә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг мәгсәдилә әјры-әјры сөз вә бирләшмәләрлә јанашы, чүмләләрдән дә мисал кими истифадә олунамалыдыр.

Јени програм әсасында тәртиб олуномуш Азәрбајчан дили дәрсликләриндә морфолокија бәһсинә аид бә'зи тапшырыг вә чалышмаларда чүмлә тәртибинә дә јер верилмишдир.

30

Морфолокијанын тәдрисиндә чүмләләрдән мисал кими аз истифадә олунамасынын сәбәбини арашдырдыгда мә'лум олду ки, чүмләләр чох, сөзләр исә аз вахт апардыгы үчүн мүәллимләрин әксәријјәти изаһаты, әсасән, сөзләрин вә ја сөзбирләшмәләринин үдәриндә тәшкил едирләр. Бууну иәтичәсиндә дә мүәллимләрин чоху шәкилчиләрин мә'на иөвүнү изаһ едәркән бир-ики сөз јазыб сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләри көстәрмәклә, исмин һалларыны өјрәдәркән ким?, нә?, һара? суалларына чаваб верән бир нечә исми һалландырмагла кифәјәтләнирләр.

Шакирдләр ашагы синуфлардә грамматикаја, о чүмләдән синтаксисә, дөрдүнчү синуфдә фонетикаја, лексикаја вә синтаксисә, бешинчи синуфдә лексикаја аид мә'лумат аларкән чүмлә тәртиби үзрә дә мүәјјән вәрдиш газанырлар. Морфолокија бөлмәси тәдрис олунаркән шакирдләрин чүмлә тәртибинә аид һәмнин вәрдишләрин кенишләндирилмәси, синтаксис бөлмәсинин өјрәдилмәси үчүн апарылан һазырлыг ишиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Програма әсасән морфолокија IV—VI синуфлардә тәдрис олуноур. Бу мүддәтдә кечирилмиш грамматик гәјдаларын тәтбиғ олунамасы, рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәси үчүн мүхтәлиф јазылардан, онларын тәһлилиндән, еләчә дә грамматик тәһлилдән кениш истифадә олуноур. Бу вахт шакирдләрин сәлис вә мәзмули чүмләләр нүмајиш етдирмәси, дүрүст вә нөгсанлы ифадәләри фәргләндирә билмәси чүмлә тәртиби бачарыгынын инкишафы илә, һеч шүбһәсинз ки, сых әлагәдардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, бә'зи сөзләр мүхтәлиф нитг һиссәси кими ишләнир. Белә сөзләрдә бу формал охшарлығы әјрд етмәк вә онларын конкрет шәрантдә билдирдији мә'наны баша салмаг үчүн јалныз чүмләләрдән истифадә олунамалыдыр.

Морфолокијанын тәдриси заманы сәлис чүмлә гурмаг үчүн он вачиб мәсәләләрдән бири дә үслуби гәјдаларын көзләнишләсиндир. Билдијимиз кими, үслуби гәјдалар грамматик гәјдалардан ирәли кәлир. Һәм әјры-әјры морфоложи мөвзуларынын тәдриси просесиндә, һәм дә онларла әлагәдар апарылан јазы ишләриндә, еләчә дә грамматик тәһлилләрдә шакирдләрин мүстәғил сурәтдә чүмлә тәртиби бачарыгынын кенишләндирилмәсинә хүсуси фикир верилмәлидир.

Морфолокијанын әһәтә даирәси чох кенишдир. Тәчрүбә көстәрир ки, она аид мөвзуларынын һамысынын тәдрисиндә

31

чүмлэлəрдəн аз ва ја чох дəрəмдə истифадə етмəк лəзимдыр. Лакин елə морфоложи һадисəлэр вар ки, онлары анчаг чүмлэлəр əсасында ајдынлашдырмаг мүмкүндүр. Бу дејилəнлэр конкрет мисаллара əсасən ајдынлашдыраг.

Морфолокијадан илк бəһс «Сөзүн тəркиби вə сөз јарады чылыгы» адланыр. Бу бəһсдə бир нечə мөвзу əһтə едилди. Əлбəттə, биз һəмин мөвзуларын һамысынын дејил, јалныз бир-икисинин тəдриси просесиндə чүмлэлəрдəн мисал кими истифадə олунмасынын əһəмијјəтини ајдынлашдырачагыг.

Тəчрүбə көстəрир ки, сөзлəрин (бир гəдэр сонра исə итг. һиссəлəринин) садə, дүзəлтмə вə мүрəккəб олмасыны баш салмаг үчүн тəк-тəк кəлмэлəрдəн истифадə етмəк олур. Мəсələn:

1. Кəнд, китаб, биһа, ев, гəлэм вə с.
2. Күлдəн, сагычы, бағча, ишлə, бағлыг, говурма, јазы вə с.
3. Агдаш, агсаггал, тез-тез, үзбəүз, əлүзјујан вə с.

Көрүндүјү кими, бу чүр мисаллар васитəsi илə сөзлəрин гурулушча нөвлəринə аид мəлүмат вермəк мүмкүндүр. Лакин шакирдлəри фəаллашдырмаг, онлары ишə чəлб етмəк, елəч дə сөзлəрин бəзилəринин (аш, газ, јаз, үз, күл, бағ) мə'насыны, бəзилəринин (сүзмə, əкин, кəлир вə с.) гурулушуну вə мə'насыны, бəзилəринин исə (јаза билмəк, баша дүшмəк, иш кирмəк, шад олмаг вə с.) бирликдə көтүрүлмəsi сəбəбини ајдынлашдырмаг үчүн чүмлэлəрдəн истифадə олунмалыдыр. Бу фикри шакирдлəрин сөјлəдији ашағыдакы мисаллар бир даһа тəсдиг едир. Мүəллим синфə мүрачиəт едиб чүмлэлэр тəлəб едир:

1. **Газ** сөзүнү чүмлэлəрдə мүхтəлиф мə'наларда ишлəдин. Шакирдлэр мүхтəлиф чүмлэлэр сөјлəјирлэр. Онлардан бир нечəsi лəвһдə јазылыр, сонра **газ** сөзүнүн ифадə етдији мə'налар шакирдлəрин күчү илə ајдынлашдырылыр.

а) Азэрбајчан кəндлəринə **газ** чəкилир.

б) **Газ** гушдур.

а) Акиф, агач əкмəк үчүн бир нечə гују **газ**.

2. **Əкин** вə **кəлир** сөзлəрини чүмлэлəрдə ики мə'нада ишлəдин. Шакирдлэр ашағыдакы чүмлэлəри сөјлəјирлэр:

а) **Əкин** компанијасы башланды.

б) Чијиди вахтында **əкин**.

в) Колхозумуз бу ил барамадан хејли **кəлир** əлдə етди.

г) Харичи гонаглар бу күн Бақыја **кəлир**.

Мүəллимин тəлəби илə шакирдлэр бурадакы **əкин** вə **кəлир** сөзлəринин мə'насыны ајдынлашдырырлар.

3. **Ишə кирди**, **баша дүшдү** бирлəшмэлəрини чүмлэлəрдə ишлəдин вə онларын бирликдə көтүрүлмəsi сəбəбини ајдынлашдырып.

а) Камил орта мəктəби битирдикдən сонра завода **ишə кирди**.

б) Шакирдлэр мүəллимин изаһатыны **баша дүшдүлэр**.

Јухарыда дејилəнлəрдən белə нəтичəјə кəлмəк олур ки, сөзлəрин (сонра исə итг. һиссəлəринин) гурулушча нөвлəринин тəдриси просесиндə вахта, гəнаəт мəгсəди илə, изаһат јалныз сөзлэр үзəриндə тəшкил едилсə, чүмлэлэрə јер верилмəsə, һəм бəзи сөзлəрин гурулушуну, мə'насыны дəгиглəшдирмəк чəтин олар, һəм дə шакирдлəрин дүшүнэрəк чүмлə тəртиб етмəsi бачарыгыны артырмаг мəсələsi керидə галар.

Морфоложи гайдаларын мəнимсəнилмəsi, мөһкəмлəндирилмəsi үчүн адəтən мүхтəлиф чалышмалардан истифадə олунур. Елə етмəк лəзимдыр ки, һəмин чалышмалар шакирдлəри дүшүндүрсүн, онларын тəфəккүрүнү инкишаф етдирсин, чүмлə гурмаг бачарыгына көмəк көстəрсин.

Нəзəрдə тугулан чалышмалара аид бир нечə нүмунə.

Чалышма 1. Ашағыдакы сөзлəри чүмлэлəрдə мүхтəлиф мə'наларда ишлəдин. **Чај**, ал, јаш, јај, оху, **үзмə**.

Шакирдлэр бу сөзлəри чүмлэлəрдə тəхминən ашағыдакы шəкилдə ишлəдирлэр:

а) Сиз ондан **əлинизи үзмəјин**.

б) Ушаглар, кал мејвэлəри **үзмəјин**.

в) Вəтəндаш, хəстəни сорғу-суала тутуб **үзмəјин**.

г) Ушаглар, дəнизин дəринликлəринə тэрəф **үзмəјин**.

Чалышма 2. Ашағыдакы сөзлəрин мə'на, тəлəффүз, гурулуш фəргини ајдынлашдырын вə онлары чүмлэлəрдə мүхтəлиф мə'наларда ишлəдин. Сүзмə, алма, сəпин, əкин, дондурма, кəлин.

Шакирдлэр бу сөзлəрин һэр бирини ики мə'нада ишлəтмəк вə онларын вурғусуну ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы кими чүмлэлəрдən истифадə едирлэр.

а) Колхоз вə совхозларда сүддэн сүзмə һазырлајыб шəһэрлэрə кəндəрирлэр.

б) Сона, чајы һэлə сүзмə, гој јахшы дəм алсын.

Көрүндүјү кими, белə чалышмалар васитəsi илə јалныз сөзлəрин гурулушча нөвлəринə аид верилмиш мəлүмат тəк-

рарланмыр, ејни заманда шакирдләрни тәсәввүрү, биләк дә
рәси, чүмлә тәртибинә даир вәрдишләрн дә тәкмилләшн
кенишләндириләр.

Шакирдләрә сөздәјишдиричи шәкилчиләри мәнимсәтмә
белә шәкилчиләри сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә мугајисә етмә
үчүн ајры-ајры сөзләрдән, мәсәлән: јазычы, күнаһсыз, гәсдә
стлағ; ушағлар, мәктәбә, кәндимиз, кетди вә с. истифадә етмә
олар. Лакин нәзәрә алмағ лазымдыр ки, сөздәјишдиричи шә
килчиләрин вәзифәси чүмләдә сөзләр арасында әлағә јарат
мағдан ибарәтдир. Одур ки, белә шәкилчиләри чүмлә дахилин
дә изаһ етмәк даһа фәјдалыдыр. Бундан сонра мүүәллим, сөз
дәјишдиричи шәкилчиләр һатгында данышмалы вә онлары
чүмләләрдәки сөзләр арасында әлағә әмәлә кәтирдјини ми
салларла изаһ етмәлидир.

Бу изаһаты мұхтәлиф јолларла апармағ олар. Мәсәлә
шакирдләр мүүәллимин кәстәриши илә мұхтәлиф чүмләлә
сөјләјирләр. Һәмин чүмләләрин форма вә мәзмунча сәли
оланларындан бир-икиси лөвһәдә јазылыр.

1. Низами адына колхозун әмәкчиләри дөвләт тапшыры
ларыны вахтындан әввәл јеринә јетирмишләр; 2. Совет дө
ләти дүнјанын бир чох өлкәсиндә баш вермиш мұнағишәлә
рин сүлһ јолу илә һәлл олунмасына чалышыр.

Мүүәллимин кәстәриши илә бу чүмләләрдәки сөздәјиш
диричи шәкилчиләр атылыр, јалныз сөз көкләри галыр. Ша
кирдләр әјани шәкилдә көрүрләр ки, сөздәјишдиричи шәкил
чиләр атылдыгда чүмләдәки сөзләр арасында әлағә позулу
вә беләликлә сөз јығымына чеврилир, һеч бир фикир
ифадә етмир.

Шакирдләрдән тәләб едилир ки, һәр ики группа ола
сөзләри әлағәләндириб чүмләләр дүзәлтсинләр. Шакирдлә
һәмин сөзләрә мұвафиг сөздәјишдиричи шәкилчиләр артыры
ашағыдакы чүмләләри тәртиб едилрләр.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ШИВӘ ХҮСУСИЈҖӘТЛӘРИ ВӘ ОНУН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Кијаз САЛМАНОВ

Минкәчевир шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүүәллими

Азәрбајчан дили мүүәллиминин әсас вәзифәси инкишаф ет
миш, јүксәк мәдәни сәвијјәси олан адамлар јетишдирмәкдир.
О, дил тәдриси илә әлағәли шәкилдә шакирдләрә дүзкүн да
нышыг, јүксәк нитг мәдәнијјәти өјрәтмәлидир.

Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә орфографија вә орфо
епијанын өзләринә мәхсус јерләри вардыр. Ана дили тә'лимин
дә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдир
мәк ән зәрури мәсәләләрдир. Буну К. Д. Ушинскинин дедији
ашағыдакы сөзләр дә тәсдиг едир: «Һәр бир фәннин өјрәнил
мәси, мәнимсәнилмәси һәмишә сөз шәклиндә ифадә олунур.
Сөзүн мә'насыны дәриндән анламаға алышмајан, онун һәгиги
мә'насыны думанлы анлајан вә ја анламајан вә сөздә шифа
һи, һәм дә јазылы нитгдән сәрбәст сурәтдә истифадә етмәк вәр
дишини газанмајан ушағ, һәр һансы башга бир фәннин өјрә
нилишиндә дә бу әсас нөгсандан һәмишә әзијјәт чәкәчәкдир».
(К. Д. Ушински. Руководство, Т - 1, 1864, сәһ. 24—25).

Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә јүксәк нитг мәдәнијјә
тинин өјрәдилмәси һәмишә диггәт мәркәзиндә дурмуш, инди
дә дурмағдадыр. Ифадәли охуја, дүзкүн тәләффүзә јијәлән
мәк үчүн биринчи нөвбәдә нитги јерли шивә хусусијјәтләрин
дән тәмизләмәкдир. Азәрбајчан дили мүүәллимләри дә буну
нәзәрә аларағ, өз дәрсләриндә һәмишә јерли шивә тәләффү
зүнә гаршы мұбаризә апармалыдырлар.

Бунун үчүн мүүәллим илк нөвбәдә 4, 5, вә 6-чы синифләрә
аид јазылмыш «Азәрбајчан дили» китабындан истифадә етмә
лидир.

Мә'лумдур ки, ушағлар 7—8 јаша гәдәр анчағ анлә вә
онлары әһатә едән гоһум, гоншу вә јолдашларла бир мұһитдә

јашајыр вэ онларын нитгиндэ шивэ нөгсанлары көк салыр
һәм дә бу, чох гүввәтли олдуғу үчүн сонралар да узунмүддәт
ли, һәм дә кәркин мүбаризэ тәләб едир.

Шакирдләрн нитгиндәки шивэ үнсүрләринә гаршы мүбар
ризэ снларын мәктәбә кәлдији илк күндән башланмалыдыр.
Онлар мүхтәлиф шивәләрдәки **чији, дәдә, диди** вэ с. сөзләри
гаршы **ана, ата** кими сөзләри ешидир вэ јазырлар. Шакирдләр
ибтидан мәктәбин бүтүн синифләриндә практик вэ јерн кәл
дикчә нәзәри шәкилдә шивэ тәләффүзүнә гаршы әдәби дил
нормаларына ујғун тәләффүз ешидир вэ мәнимсәјирләр. Бу
просес јухары синифләрдә дә давам етдирилир.

Шакирдләр V синифдән башлајараг диалект һаггында
даһа кениш тәсәввүрә јијәләнирләр.

5—6-чы синифләр үчүн олан «Азәрбајчан дили» китабын
да «Диалект сөзләри» башлығы верилмишдир.

Мүәллим әдәби дил нормалары вэ диалект хүсусијјәтләр
ринин һәм дә сөздәки сәсләрин вэ шәкилчиләрин тәләффүзү
заманы фәргләндијини, бунун исә јазылы вэ шифаһи нитгдә
зәрәрли олдуғуну ајдынлашдыр.

Китабдакы чалышмалары ишләркән дә мүәллимин тәкчә
изаһына дејил, көмәјинә еһтијач вардыр. 6-чы чалышмада тә
ләб олунур ки, шакирдләр гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри
үмумишләк сөзләрлә әвәз етсинләр. Тапшырығын 2-чи һиссә
синдә «Салатын чәтәни чәкиб дәјәнин гапысыны өртдү» чүм
ләси верилмишдир ки, бурадакы «чәтәни» сөзүнү бәзи шивә
ләрин нүмајәндәләри баша дүшмүрләр. Мүәллим белә сөзләри
изаһ етмәкдән башга, һәм дә онлары шакирдләрн лүғәт дәф
тәринә јаздырмалыдыр ки, белә сөзләрлә растлашанда чәтин
лик чәкмәсинләр.

Шакирдләрн нитгиндәки шивэ хүсусијјәтләринә гаршы
мүбаризә апармаг үчүн морфолокијанын тәдриси заманы ке
ниш имканлар вардыр.

Шакирдләр сөзүн тәркиби вэ нитг һиссәләри һаггында
ашағы синифдә мә'лумат алмышлар, лакин бу мә'лумат ибти
дан характер дашыјыр. V синифдә исә шакирдләрн биликлә
ри даһа да дәринләшдирилир.

Сөзүн гурулушу мөвзусунда шакирдләрә, сөзүн көкү вэ
шәкилчиси өјрәдилир. Бурада шакирдә әсас өјрәдилмәли чә
һәт көкүн сөздә дәјишмәјән вэ мә'на верән, шәкилчинин исә
дәјишән вэ ајрылыгда мә'на вермәјән һиссәси олдуғу изаһ
олунур. Габагчыл мүәллимләр буну шакирдләрә даһа асан

баша салмаг үчүн мүәјјән васитәдән истифада едирләр. Мәсә
лән; Шәки районунун Сучма, Бөјүк Дәһнә кәнд мәктәбләриндә
һәмнин мөвзу илә әлағәдар олараг ашағыдакы әјани васитә һа
зырланмышдыр:

Сөзүн көкү дәјишмир вэ Шәкилчи дәјишир вэ лексик
мә'на верир. мә'насы олмур.

Кәнд	
Кәнд	ин
Кәнд	ә
Кәнд	и
Кәнд	дә
Кәнд	дән

Нүмунә үчүн **бағ** сөзү һәм дә чүмләләрдә ишләдилмиш
дир.

1. Бағ евимизә лап јахын иди.
2. Бағ-ын кәнарында ағач әкдим.
3. Бағ-а бахарсан бағ олар, бахмазсан дағ.
4. Бағ-ы кәзмәклә дојмаг олмурду.
5. Бағ-да бүлбүлләр чәһ-чәһ вурурду.
6. Бағ-дан јасәмән гохусу кәлирди.

Бу мөвзудан сонра дәјилиш вэ јазылыша көрә шәкилчи
ләрин нөвләри кечилир.

Шакирдләрә дејилиш вэ јазылыша көрә шәкилчиләрн үч
јерә ајрылдыгы сөјләндикдән сонра, нүмунәләр әсасында иза
һат верилир.

Шакирдләр мүәллимин диктәси илә ашағыдакы сөзләри
јазырлар.

Тәмизләјир—тәмиздијир—тәмизлијир
Үтүләјир — үтүлүјүр— үтүлүјүр
Көзләјир — көздүјүр — көзлүјүр
Дишләјир — дишдијир — дишлијир
Бағлајыр — бағлыјыр — бағлыјыр
Отлајыр — отдујур — отлујур

Јарпаглајыр—јарпахлыјыр—јарпахлыјыр

Мүәллим тәклиф едир ки, һәмнин сөзләрин гаршысында
онлары данышыгда ишләтдијиниз кими јазын. Шакирдләр ја
зырлар.

Бундан сонра шакирдләр мүәллимин дигтәси илә һәмнин
сөзләри дүзкүн—әдәби данышыг тәләффүзүнә ујғун шәкилдә
јазырлар.

Белә чалышмалар шакирдин өз иштиракы илә апарыл
дығындан шүүрлу мәнимсәнилир.

ШАКИРДЛЭРНИ ЯЗЫЛАРЫНДАКЫ ОРФОГРАФИК СƏHVЛƏР ВƏ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Фәрһад МƏММƏДОВ
Бүрдəмир рəјонундакы Сор-сор кəнд орта мəктəбин
дил-эдəбијат мұаллими

Мəктəблəримизни јени програма кечмəsi илə əлагəдər олараг Азəрбајчан дили курсунун мəзмун вə гурулушу əсаслы сурəтдə дəјишдирилмишидир. Јени програм орта мəктəбин Азəрбајчан дили курсуну, дилчилик елминин əсаслары үзəриндə гурмаға, бу елмин јени наилијјəтлəрини шакирдлэрə өјрəтмəјə чалышыр. Əввəlки програмдан фəргли олараг јени програм шакирдлəри дилин јаранмасы вə инкишафы ганунə-ујғунлуғлары илə таныш етмəк үчүн имкан јарадыр. Јени програм шакирдлэрə Азəрбајчан дилиндən верилəчəк билкилəри бир систем халында формалашдырмаға, онларда дилə һəссас мұнасибəт бəслəмəји вə шакирдлəрдə дүзкүн јазы вəрдишлəринин өјрəдилмəсини əсас тутур. Демəк, јени програмын тəлəблəриндən бири шакирдлэрə дүзкүн јазы вəрдишлəрини ашыламагдан ибарəтдир. Буна кəрə дə шакирдлэрə ашыламаг лазымдыр. Бизə мə'лумдур ки, орфографик гəјдəларын чоху грамматиканын əсасында өјрəдилир. Шакирдлəрини јазыда орфографик сəһвлэрə јол вєрмəsi орфографик гəјдəларын елми əсасларыны мəһкəм билмəмəлəриндən əмəлə кəлир. Буна кəрə дə мұасир методиканын эн вачиб тəлəблəриядən бири кими, орфографик гəјдəлары шакирдлэрə дəриндən вə мəһкəм мəнимсəтмəк лазымдыр.

Грамматика вə орфографика гəјдəларынын өјрəдилмəсиндə гаршыја чыхан чəтинликлэр мұхтəлиф олур. Мəсələn

IV—VI синифдə охујан бə'зи шакирдлэр јерли шивə хусусиј-јəтлəри илə бағлы сəһвлэрə јол вєрирлэр. Булара мисал олмаг үчүн ашағыдакы характерик сəһвлəри кəстəрмəк олар.

1. Шəхс билдирən дүзəлтмə исимлəрини јазылмасында баш вєрən сəһвлэр: **һүсєјизадə** əвəзинə **һүсєнзэдə**.

2. Јер ады билдирən дүзəлтмə исимлəрини јазылышында баш вєрən сəһвлэр: **Күрчүстан—Күрчстан, Ермəнистан—Ер-мəнстан** вə с.

3. Бə'зən исимлəри һалландыраркən исмин јијəлик, јөн-лүк вə тə'сирлик халларында сөз кəкүнүн сон сантинин дүш-мəsi гəјдасыны шакирдлэр билмəдиклəриндən, сəһвлэрə јол вєрирлэр: **шəклин** əвəзинə **шəкилин**, **синфин** əвəзинə **синифин**, **фикрин—фикирин** вə с.

4. Бə'зи тəкнечалы сөзлəрини јазылышында əмəлə кəлən сəһвлэр. Мəс.: **клуб—кулуб, нефт—нефит**.

5. Сону г вə к илə битən сөзлəрдə, г сəсинин ғ сəсинə, к сəсинин ј сəсинə кечмəсиндə бурахылан сəһвлэр: мəс.: **отлаг—отлагын** (отлагын əвəзинə), **ишыг—ишыгын** (ишыгын əвəзи-нə), **чичək—чичəкин** (чичəјин əвəзинə) вə с.

6. Шəхс ады билдирən мұрəккəб исимлəрини тəркибиндə-ки саитлəрдən əввəlки сөзүн сон сантинин дүшмəsi һадисə-синдə əмəлə кəлən сəһвлэр. Мəс.: **Мирзаға** əвəзинə **Мирзəаға**, **Əлаға** əвəзинə **Əлиаға** вə с.

Бə'зи шакирдлэр грамматик-орфографик гəјдəлары бил-мəдиклəриндən сəһвлэрə јол вєрирлэр; мəсələn:

1. Ики сэдə сөзүн бирлəшмəсиндən əмəлə кəлиб шəхс бил-дирмəјən мұрəккəб исимлəрини јазылышында əмəлə кəлən сəһвлэр: **суити** əвəзинə **су ити**, **сəккизиллик** əвəзинə **сəккиз ил-лик** вə с.

2. Һєјванларə верилən хусуси адларын кичик һəрфлə јазылмасы: **Гырат—гырат, Алакөз—алакөз** вə с.

3. Сифəт дүзəлдən шəкилчилəрини јазылышы илə тəлəффү-зүндəки фəргдən əмəлə кəлən сəһвлэр;

Јазылыр:

дағлыг
отлуг

Дəјилир:

дағлых
отлух...

4. **лик-лүк-ик,-үк** шəкилчилəринини јазылышы илə əмəлə кəлən сəһвлэр: **күндəлик—күндəлик, үзүмлүк—үзүмлүк, сө-күк—сөкүк** вə с.

5. Мүрәккәб сәһвләрин җазылышында әмәлә кәлән сәһвләр: истиганлы— исти ганлы, гарагаш— гара гаш, бешмәртә бәли—беш мәртәбәли вә с.

6. Шакирдләрин бә'зи сәһвләри исә о, бу әвәзликләриндә сонра беркүлүн ишләнмәсиндә әмәлә кәлир. Бу типли сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн грамматик тәһлилдән истифадә етмәк нәтичә верир. **О, китаб алды,**— чүмләсиндә шакирдләр әјани сурәтдә баша дүшүрләр ки, **о, бу** ишарә әвәзлик индән сонра исим, сифәт, сәј кәлдикдә мүтләг веркүл ишарәсә гојулмалыдыр.

7. Бә'зи шакирдләр сөзләри сәтирдән-сәтрә һечаларла дејил, көк вә шәкилчијә көрә ајырыб кечирирләр: отур-уб, јер-иш, гыр-ынты, јығ-ынты, кеј-иниб, јат-ағ, күнәбах-ан, рәнка-рәнк вә с.

Белә сәһвләри арадан галдырмаг үчүн җазы тахтасыны инки һиссәјә бөлүб ашағыдакы кими җазырам:

Сәһвдир
гыр-ын-ты
јығ-ын-ты
күнәбах-ан
отур-уб

Дүздүр
гы-рын-ты
јы-ғын-ты
кү-нә-ба-хан
о-ту-руб

Сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәсиндә шакирдләр апастрофлу сөзләрин җазылышында да сәһвә јол верирләр. Бу сәһвләри арадан галдырмаг үчүн мүгајисә прјомундан истифадә едирәм. Ә. Әфәндизадә тәрәфиндән һазырланмыш әјани вәсаити лөвһәдән асыб шакирдләрә изаһ едирәм ки, бә'зи самит сөзләрин үстүндә гојулан апастрофлар һәмин сөзләрин һечаја бөлүнмәсини билдирир; мәсәлән, бунлары **сү-рәт, сү-ни, мә-сул** кими јох, **сүр'әт, сүн'и, мәс'ул** кими сәтирдән-сәтрә кечирмәк лазымдыр.

ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИНИН ИНКИШАФЫНДА ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИН РОЛУ

Тамара БАБАЈЕВА

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Азәрбајҗан дили вә әдәбијат дәрсләриндә истифадә олу-нан техники васитәләр шакирдләрин психолокијасына тә'сир көстәрдији кими, онларын естетик тәрбијәсиндә дә мүһүм рол ојнајыр. Естетик тәрбијә коммунизм тәрбијәсинин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Естетик тәрбијә коммунизм чәмијјәти шәраитиндә јашајыб фәалијјәт көстәрәчәк шәхсијјәтин форма-лашмасы ишинә хидмәт көстәрир. Бу тәрбијә инсанда, һәјат-да вә инчәсәнәтдәки көзәллик вә үлвүлүјү гаврамаг, дүзкүн баша дүшмәк, гижмәтләндирмәк вә јаратмаг бачарығынын әлдә едилмәсинә вә тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлдилмиш тәдбирләр системидир. Әкәр естетик тәрбијә һәјатда көзәллији баша дүшмәк, гаврамаг, гижмәтләндирмәк кими габјлијјәтләрин јаранмасына сәбәб олурса, тә'лимдә бу просесин сәмәрә-лилијинә, шакирдләрин бәдии көрүш даирәсинин кенишләнмә-синә тә'сир көстәрир, онларын билијинин, мүһакимәсинин ин-кишафыны, ејни заманда әтраф аләмлә олан мүнасибәтләри-нин јелл характер алмасыны шәртләндирир. Бүтүн бу кејфиј-јәтләр һәм дә шакирдләрин мә'нәви мәдәнијјәтләринин јүксәл-мәсинә тә'сир көстәрир.

Естетик тәрбијә үзрә јухарыда дејиләнләри бу шәкилдә групплашдырмаг олар:

1) естетик тәрбијә шакирдләрә сағлам естетик зөвг вә һиссләр ашылајыр;

2) бу тәрбијә мәктәблиләрдә естетик бахышларын вә мүһакимәләрин јарадылмасына көмәк көстәрир;

3) естетик тәрбијә мәктәблиләрдә бәдии јарадычылыг га-билијјәтинин тәшәккүлүнә вә инкишафына сәмәрәли тә'сир көстәрир, онлары инчәсәнәтин мүхтәлиф нөв вә жанрлары үз-рә билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр.

Бу мүнүм хусусијјатлери нээрэ алараг, тэ'лимдэ естетик тэрбијэни күчлэндирмэк үчүн мүйјән үсул вэ васитэлэрдэ истифаде едилмэлidir.

Мэктаблэрдэ естетик тэрбијэ һәм ајры-ајры дэрслэрин тэрбијэни күчлэндирмэк үчүн мүйјән үсул вэ васитэлэрдэ истифаде едилмэлidir. Тэ'лим просесиндэ емоционал чәһәтләрди верилмәли, дэрслэрдэ јени мазмунлу вэ чәлбедичи васитэлэрдән истифаде олунамалыдыр. Дәрс просесиндэ әјани васитэлэрин мөвзу рәнкарәнклији илә јанашы чәлбедичили кими чәһәтлэриндә диггәт едилмэлidir. Мөвзу вэ онун илә естетиканын көзәллик, гәшәнклик кими анлајышлары илә вәһдәттә күтүрүмэлidir. Бу исә јалныз техники васитэлэрин көмәји илә јеринә јетирилә биләр. Чүнки әјани васитэлэрин техники васитэләр гәдәр кенш имканлары јохдур. Әјани васитэләр мөвзу илә алагәдар олан бүтүн предмет вә һадисәләри лал, донмуш, статик бир вәзијјәттә, бәсит характердә көстәрә билир, техники васитэләр исә бу предмет вә һадисәләри сәсли, сәссиз, динамик, һәм дә статик вәзијјәттә, кенш, һәртәрәфли, рәнкарәнк, долгун шәкилдә чанландырмаг имканына маликдир. Техники васитэлэрдән кәлән гычыглар чох олдуғундан мөвзунун асанлыгла гавранылмасы үчүн шәраит јарадылмыш олур.

Мүәллимин сәси әсәрдәки бүтүн персонажларын нитгини олдуғу кими шакирдләрә чатдырмагда чәтинлик доғурур, һәјәттәкы рәнкарәнклик дә схем вә шәкилләрдә долгун вә рәнкарәнк шәкилдә әкс едилмир, шакирдләр исә бу васитэләрлә верилән мә'луматлары узун мүддәт јадында сахлаја билмир, ејни заманда онларла күчлү емоционаллыг јаранмыр.

Техники васитэләр исә јалныз синфә мүәллимин сәсини дејил, актјорларын, дикторларын, јазычы вә шаирлэрин сәсини, экрана исә тәбиәт мәнзәрәлэрини, һәм бәдин образлары, һәм дә тарихи шәхсијјәтлэри кәтирә билир. Һәр һансы сәсләндирилмиш диафилмә вә ја кинофилмә бахан шакирд әјани сәси вә образы, реал гәһрәманлары јаддан чыхармајыр. Өз һәрәкәтлэри илә бу гәһрәманлара охшамаға чалышыр.

Визуал вә акустик-визуал васитэләр керчәклији чанлы, рәнкарәнк вә дүрүст әкс едән, шакирдләрдә күчлү емоцијалар јарадан, сәмәрәли вә күчлү тә'сир кәсб едир.

Диафилмин вә ја кинофилмин мазмунуну јазан мүәллиф һадисәләр чәрәјанында тәсвир етдији бу вә ја дикәр образы өз рәгбәт вә нифрәтини билдирир. Бунула таныш олан ша-

кирд мүәллифин фикринә шәрик чыхыр, бу вә ја дикәр дәрәчәдә онун тә'сиринә дүшүр. Бундан башга экран васитэлэри чәмијјәтимиздә шәхсијјәтлә коллектив арасындакы гаршылыглы мүнәсибәтлэри шәри едир, совет адамларынын јүксәк симасыны әкс етдирир. Бу образларла таныш олан шакирдләр ләјәгәтли һәрәкәтләрдән ибрәт алырлар. Экран васитәсилә шакирдләр мә'нәвијјат нормаларыны гуру мүнәкимә вә ја схем шәклиндә дејил, чанлы, рәнкарәнк һалда көрүр, бу исә онлардә естетик зөвгүн инкишафына сәбәб олур. Чүнки шакирдләр әјани шәкилдә коммунизм әхлагына малик адамларын көзәл инсанлар олдуғуну көрүр, социализм шәраитиндә әмәјин шәрәф вә шөһрәт һисси олдуғуну анлајырлар.

Экранда вәтәни шөһрәтләндирән әмәк гәһрәманлары, еләчә дә тәбиәт бүтүн көзәллији илә тәрәнинүм олунур. Лакин һеч бир әјани вәсаит тәбиәти экран васитэлэри кими көстәрә билмәз. Дүздүр, әјани вәсаитләрдә тәбиәтин ајры-ајры һадисәләри статик шәкилдә көстәрилә биләр, лакин экранда бу вә ја дикәр мәнзәрә динамик вә статик шәкилдә даим дәјишмәдә долгун сурәттә әкс едилә билир. Тәбиәт тәсвирлэринин мүйјән мөвзуларла әлагәли шәкилдә нүмајиши тә'лимдә ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Чүнки көзәллижин илк мәнбәлэриндән олан тәбиәт күчлү емоцијалары јарадан мәнбәдир.

Естетик тэрбијә техники васитэлэрин көмәји илә һәм фонетика, һәм грамматика, һәм ифадәли оху, һәм дә нитг инкишафы үзрә дэрсләрдә ашылана биләр.

Тәләффүз вәрдишлэринин ашыланмасы илә әлагәдар дэрсләрдә тәләффүз үзрә верилән чалышмаларын рәнкарәнк гурулмасы, мүхтәлиф дикторларын сәслэриндән истифаде едилмәси вә һәмнин сәсләрә аид сөзлэрин, чүмлэлэрин экранлашдырылмасы бәдинијјә бир нүмунәдир. Мәсәлән, чалышмалар ашағыдакы шәкилдә гурула биләр:

Диктор—Ч сәсини тәкрар едир. (Бу заман сары епилент үзәриндә гара рәнклә јазылмыш **ч** сәси нүмајиш едилир).

Д.—Ч сәсини сәсләрдә тәкрар едир: чүчә, Чәмилә... (экранда јашыл чәмәндә сары чүчәләр көстәрилир).

Д.— Тәркибиндә **ч** сөзү олан чүмлэлэри тәкрар едир. «Чәмилә чүчәләрә дән верир.» (Экранда сачына гырмызы банг багламыш, гәшәнк кејинмиш балача бир гыз чәмәнликдә сары чүчәләрә дән верир).

Д.— «Чүчәләрим» шә'рини динләјин. (Диктор мәләһәтли сәслә шә'ри охујур).

Техникә васитәләрин көмәји илә грамматика дәрсләриндә да шакирдләрин естетик һиссләрини мұвәффәгидәтлә инкишаф етдирмәк олар. Мәс.: Исмин тәдриси илә әләгәдар тәртин едилмиш епилентләр силсиләсиндә күкрәјән Аразы, башы көрәләрә учалан Талыш дағларыны, Ширван дүзүнү нүмајиш етдирмәклә, һәм шакирдләрн исим бәһсилә таныш едир, һәм донларын естетик зөвгүнә мүсбәт тә'сир етмиш олур. Еләчә дәрсләрин естетик әләгәдар «Азәрбајчан» епифилминин нүмајиш заманы шакирдләр кадрларда кениш памбыг чөлләрини памбыг жыған колхозчулары, јер шумлајан тракторчулары көрүр, онларда әмәјә һөрмәт вә мәнәббәт һиссләри ашыланыр.

Шакирдләрин естетик һиссләринин инкишафында гираһ дәрсләри даһа мүнүм рол ојнајыр. Мә'лумдур ки, нәср вә нәзәр әсәрләриндә тәбиәтдә, чәмијјәтдә, инсанларын мүнәсибәтләриндә олан көзәлликләр рәнкарәнк шәкилдә, бәдии бојаларла әкс олунур. Шакирдләрн бу көзәллик әләминә сәјаһәтә чыхармағ, дәрси марағлы тәшкил едиб, мәнимсәмәни асанлашдырмағдан өтрү тәһлилә вә ифадәли охуја дәриндән диггәт верилмәлидир. Дүзкүн тәшкил олунмуш тәһлил вә ифадәли оху шакирдләрн емоционал һиссләринин јаранмасына сәбәб олур, онлары һәјәчанландырыр, инандырыр, ејни заманда өзүнә чәлб едир. Шакирдләр образлар васитәси илә бәдии мә'лумат алырлар. Бу мә'лумат онларын һәм ағлына, һәм дә һиссләринә тә'сир едир. Бу заман шакирдләр алдығлары мә'луматдан тә'сирләнир, һәм дә һәмин мә'луматын архасында һәјәти көрүр, адамлары таныјыр, јахшы илә писи бир-бириндән ајырыр вә естетик мүнәкимә јүрүдүр. Лакин һәр чүр оху ифадәли оху ола билмәз. Акустик васитәләрлә апарылан оху бөјүк диггәт тәләб едир. Акустик васитәләрлә апарылан охунун өзүнә мәнхәс тәләбләрн вардыр. Мәтн үч дәфә ашағыдакы шәкилдә лентә јазылмалыдыр:

1. Мәтн әдәби тәләффүзә ујғун шәкилдә, лакин бир гәдәр аста темплә лентә јазылмалыдыр.

2. Мәтн әдәби тәләффүзә ујғун оларағ интервалларла јазылмалыдыр.

3. Мәтн лентә ади темплә јазылмалыдыр.

Мүәллим оху техникасына башламаздан әввәл шакирдләрн мәтнин мәзмууну илә таныш етмәли, мәтндә верилән илејани шакирдләрә чатдырмалы, мәгсәди ајдынлашдырмалыдыр. Охуда шүүрлулуғ әсас јер тутмалыдыр.

Мүәллим ленти сәсләндирәркән шакирдләр, биринчи дәфә мәтн динләмәли, кадрлары мүнәһидә етмәли, мәзмууну гаврамалыдыр. Мәги икинчи дәфә сәсләндирилмәздән әввәл шакирдләрн гаршысына ашағыдакы тәләбләр гојулмалыдыр:

- 1) тәләффүз ганунларына риәјәт ет;
- 2) сөзләрдә вурғуну дүз гој;
- 3) интонасијаја фикир вер;
- 4) паузалары көзлә, кечикмә вә с.

Шакирдләр һәр чүмләнн диктордан сонра тәкрар етмәли вә кадрлары изләмәли, тәләффүз нормаларына шүүрлу тәглид јолу илә јијәләнмәлидирләр. Мәтн үчүнчү дәфә сәсләндириләркән шакирдләр ону китабдан изләмәли, һәм дә ади оху темпинә јијәләнмәлидирләр. Бу мәрһәләдә экран васитәләриндән истифадә олунмамалыдыр. Белә бир шәкилдә тәртин олунмуш ифадәли оху просесиңни нәзәрдән кечирәк. (Дәрс Шамаһы шәһәринин 2 нөмрәли мәктәбинин IV синфиндә апарылмышдыр). Мөвзу «Ленинин портрети» иди.

Мәтн јухарыда верилән тәләбләрә ујғун шәкилдә лентә јазылды: изаһ едиләчәк јени сөзләр, мәгсәд, идеја ајдынлашдырылды. Јени дәрс һағгында изаһат верилдикдән сонра дикторун ифасында мәтн арамла охунду:

Диктор—Бу, Владимир Илич Ленинин портретидир. Бу портрети биз һәр евдә көрүрүк. В. И. Ленин һәмишә бизимләдир. (Бу заман экранда Ленинин күлүмсәр, әзәмәтли портрети көрүнүр).

Диктор—Ленин фәһләләрн досту вә мүәллими олмушдур. (Ленинин митингдә фәһләләр арасында олан шәкли епилент васитәсилә экранда нүмајиш едилир).

Диктор—Ленин ушағлары чох севәрди. («Ленин ушағлар арасында јолка шәнлијиндә» епиленти экранда чанланыр).

Диктор—Ленин демишдир: Охумағ, охумағ, јенә дә охумағ. Дикторун сөзләри илә бәрәбәр гара шрифтләрлә јазылмыш бу сөзләр экранда нүмајиш едилир.

Диктор арамла, мусиги сәдалары алтында ше'р парчасыны охујур:

Ачылды көзәл сәһәр
Ишығланды обамыз
Азадлығ верди бизә,
Әзиз Ленин бабамыз...

Ше'р гуртарана гадер Лениннин кү'түмсөр синасы экранда сахланылыр. Шакирдлэр һажачанла портретә бахыб, ше'р динләйирлэр. Сөзлә мусигинин синтези шакирдлэрин емосияларына дэриндэн тә'сир едир, ејни заманда бу ишыгы дүңгэнын Ленин тэрәфиндэн бизә бәхш едилдијини аңлајыр, рәһбэр олан мөһәббәтлэри даһа да артыр. Мүәллим исә бу күнлэрин чәтинликлэрлә, бөјүк гурбанлар баһасына әлдә едилдијини шакирдлэрә билдирир. бу күнүн горунуб сахланылмасына вә гәләбәләримизин даһа да мөһкәмләндирилмәсини онлар төвсијә едир.

Рабитәли нитгин инкишафына һәср едилмиш дәрсләрлә дә шакирдлэрин естетик һисслэрини асанлыгла инкишаф едирмәк олар. Рабитәли нитгин инкишафында истифадә олуна есләндирилмиш экран васитәлэри шакирдлэрин емосияларына дэриндэн тә'сир едир. Лакин мүәллимлэр естетик һиссләр мәсәләсини кәлкәдә бурахыр, онларын дидактик әһәмијјәнә даһа чох үстүнлүк верирлэр. һалбуки, естетик һиссләрлә зәңкин олан мөвзулар даһа тез вә асан мәнимсәнилир. Бу зәңкилији дә јалныз экран васитәлэри илә тә'мин етмәк олар.

Шакирдлэр экран васитәси илә көзәллији, ејбәчәрлији, фачиәвилији, үлвүлүјү көрүр, өзлэриндә инсани кејфијјәтләр тәрбијәләндирирлэр. Онлар экран васитәси илә Зоја Космедемјанскинин, Павлик Морозовун фачиәсини көрүр, фашизмә мұһарибә тәрәфдарларына нифрәти артыр, Зојанын, Павлики көзәл кејфијјәтлэрини мәнимсәмәјә чалышырлар. Онлар экранда әмәк гәһрәманларынын јаратдығы харүгәлэри көрүр вә әмәјә севинч вә фәрәһ мәнбән кими бахыр, Вәтәнин әсрарәкиз мәнзәрәлэрини, башы гарлы дағларыны, Көј көлү, мави Хазәри сејр етдикдә онларын Вәтәнә мөһәббәти артыр.

Техники васитәлэр шакирдлэрин естетик һисслэрини инкишаф етдирдији кими, онларын әхлаги һисслэрини дә, тәхәјјүлүнү дә инкишаф етдирир. Ејни заманда бу васитәлэр шакирдлэрин тәләффүзүнү вә нитгини формалашдырыр, әтраф аләмдәки, фикир вә даврашыдакы көзәлликлэрин бәдни сурәтлә вә васитәси илә нечә әкс едилдијини ајдын баша дүшүр, естетик мұһакимә јүрүтмәјә алышыр вә әсәрдәки һадисәләрә өз мүнәсибәтлэрини ајдынлашдырыр.

IV СИНИФДӘ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛЭРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Гүдрәт ТАЛЫБОВ,

Һ. Зәрдаби адына Кировабәд Дөвләт Педагожи
Институтунун баш мүәллими, филәлоги елмләр
намизәди.

IV синифдә ана дилиндән «Сөз бирләшмәлэри»нин тәдрисинә ајрыча јер верилмәси диггәтәләјигдир. Билдијимиз кими, дилин систем характери кәсб етмәсиндә дил ваһидлэринин ганунаујғун формада дүзүлүшү вачибдир. Бу системин јаранмасында фонем, сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлә әсас рол ойнајыр. Сөзүн әмәлә кәлмәсиндә фонемлэр, чүмлэнин мејдана чыхарылмасында исә сөзлэр вә сөз бирләшмәлэри фәалијјәт кәстәрирлэр. Дил ваһидлэри фонемлә башлајыб, чүмлә илә тамамланыр. Фонем дилин мүстәгил мә'наја малик олмајан илк чүмлә исә мүстәгил мә'налы вә сон ваһидидир. Сөзлә чүмлә арасында башлыча әһәмијјәт кәсб едән сөз бирләшмәсидир. Јә'ни сөз бирләшмәси һәм сөзлә, һәм дә чүмлә илә ғырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Бу хүсусијјәтлэри шакирдләрә өјрәтмәк үчүн, әсасән, ашағыдакы мәсәләлэр диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

1. Сөз.
2. Бирләшмә.
3. Сөз бирләшмәси.
4. Сөз бирләшмәлэринин семантик вә грамматик мә'налары.

Мә'лумдур ки, сөзүн мадди әсасы фонемдир; онун јаранмасы вә дилә дахил олмасы исә билаваситә мәфһумла бағлыдыр. Сөз бирләшмәси дә сөз кими әшја вә һадисәләрлә әләғәдардыр. Демәли, сөз бирләшмәси дә лексик мә'насы вә син-

тактик мөвгөҗи чәһәтдән сөзә җахынлашыр ки, буна көрә дә
дил ваһидләри тәркибинә дахил олу. Лакин бу охшарлы
әсасән сөзлә сөз бирләшмәсини еҗинләшдирмәк олмаз.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөз лексик, сөз бирләшмә
исә лексик-грамматик анлаҗышдыр. «Бирләшмә»дә сөзлә
лексик (мәсәлән: дәмйр балта, гырмызы галстук вә с.), «С
бирләшмәси» исә лексик-грамматик мә'на (мәсәлән: һәҗәт
пысы, Вагифин ше'ри вә с.) илә бағлыдыр.

Көрүндүҗү кими, сөз бирләшмәләри әшҗа вә һадисәлә
билдирсә дә, буна тәкликдә деҗил (мәсәлән: һәҗәт, гапы; Ва
гиф, ше'р), бир-бири илә гаршылыгы әләгәдә көтүрүр. Һ
шеҗдән әввәл, сөз бирләшмәләринин үмуми мә'насы мәһз
бирләшмәләрлә меҗдана чыхыр.

Сөзүн лексик, сөз бирләшмәсинин лексик-грамматик
анлаҗыш олмасы бир дә онунла изаһ олуноур ки, сөз бирлә
мәсинин мә'насы сөзләрин лексик-семантик мә'на әләгәлә
нин ифадәсидир. Мәһз бу чәһәтдән сөз бирләшмәси форма
маһиҗәтчә сөздән фәргләнир. Сөз бирләшмәси даһа чох, с
исә даһз аз конкретлиҗә маликдир; мәсәлән: **җазмаг, — тапшы
рыгы җазмаг, өҗрәнмәк — дәрси өҗрәнмәк** вә с. Демәли, бирлә
мә дахилиндә сөздәки мүчәррәдлик зәифләҗир. Сөз, бир
ләшмә дахилиндә тәк мә'на дашыҗыр. Мәсәлән: **дәстә: кү
дәстәси, пионер дәстәси; тахта: тахта гапы, тахта һасар** вә с.

Шакирдләри шүүрлу сурәтдә баша салмалыҗыг ки, сө
бирләшмәсинә дахил олан сөзләрин һәр бири аҗрыча сөзлә
олсалар да, онлар бир семантик мә'на җаратмаға хидмәт едир
ләр.

Сөз бирләшмәләри һаггында шакирдләрә дәрин билә
вериләркән бир дә она наил олмаг лазымдыр ки, онлар с
бирләшмәләринин һәмишәки ики сөздән деҗил, үч вә даһа ч
сөздән дә әмәлә кәлмәсини дәрк етсинләр. Мәсәлән: **Күнәши
илыг шүалары-3, гышын гарлы-шахталы, сәрт күнләри-**
сөз вә с.

Һәмин мүфәссәл мә'луматдан сонра шакирдләрин дит
тини вурғу илә деҗилиб битишк җазылан мүрәккәб сөзлә
чәлб етмәк лазым кәлир. Билдijимиз кими, белә сөзлә ил
бахышда сөз бирләшмәләринә бәнзәҗир. Һәм дә бунлары бир
бириндән фәргләндирмәкдә шакирдләр чәтинлик чәкирлә
Бу заман белә бир конкрет мүҗәҗисәдән истифадә етмәк олар

сөз бирләшмәләри:

1. Исти һава
2. Ағач җарпағы
3. Ананын гызы

Сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөзләр арасындакы ох
шар вә фәргли чәһәтләри ашағыдакы үмумиләшдирмәдән и
стифадә етмәклә дә фәргләндирмәк мүмкүндүр:

а) **Охшарлыг әләмәтләри:**

Истәр сөз бирләшмәләриндә, истәрсә дә мүрәккәб сөз
ләрдә бир нечә сөз иштирак едә билир вә онларын тәрәфләр
ри еҗни нитг һиссәси илә ифадә олуноур. Мәсәлән: **чох мәһсул**
(саҗ, исим), **чохбучаг** (саҗ+исим), **сары күл** (сифәт, исим), **са
рыкөҗнәк** (сифәт+исим), **даш бина** (исим, исим), **Дашдәмйр**
(исим+исим) вә с.

б) **Фәргли чәһәтләри:**

Сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләр илк лексик
мә'наны сахлаҗыр, һәм дә онун тәрәфләринә аҗры-аҗрылыгдә
суал вермәк олу вә һәр сөзүн тәкликдә өз вурғусу олу. Бир
вурғу алтында деҗилән вә битишк җазылан мүрәккәб сөзлә
дә исә бу хүсусиҗәтләр жохдур. Җәни бурада бир анлаҗышдан
сөһбәт кедир вә бирликдә суала чаваб верир.

Мәсәлән: **ағ кағыз** (ағ — нечә? нә чүр?), (кағыз — нә?);
Ағсу (нә?) вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, сөз бирләшмәләрини тәдрис едәр
кән онлардакы һәгиги вә мәчази мә'налыг һаггында да ша
кирдләрә җығчам билик вермәк олар. Мәсәлән:

Һәгиги мә'нада:

1. Отаға кирмәк.
2. Хәрәк җемәк.
3. Китаб алмаг.

мә'чази мә'нада:

1. Гәлбә кирмәк .
2. Гәм җемәк.
3. Илһам алмаг вә с.

Тәхминән, белә бир мүҗәҗисәдән сонра изаһ олуноур ки,
Һәмин бирләшмәләр садә бирләшмәләрдир. Һәм дә бурада
мүстәҗил нитг һиссәләри әсас көтүрүлмүшдүр. Демәли, бир
ләшмәҗә дахил олан үч сөздән бири көмәкчи нитг һиссәси ол
са, мүрәккәбләшә билмәз. Мәсәлән: **Мәктәбә тәрәф кетмәк,
баға доғру аддылмамаг** вә с.

Сөз бирләшмәләрини тәдрис едәркән елә етмәлиҗик ки,
һәлә шакирдләр IV синифдә икән тә'јини сөз бирләшмәләри
олан вә ола билмәҗән бирләшмәләри шүүрлу сурәтдә фәрг-

лэндирэ билсинлэр. Мәсәлән: **жарашыгы бина, пионер топаншы, Азадн вәсијјәти** вә с. бирләшмәләр она көрә тә'јин сөз бирләшмәләри адланыр ки, бунлар тә'јинлә тә'јин олунан бирләшмәләрдән жаранырлар. Лакин **үрәји дәрди, көрү жухулу, галби көврәк** вә с. сөз бирләшмәләри исә она көрә тә'јини сөз бирләшмәләри дејилдир ки, бу бирләшмәләр бир вүрәгу алтында дејилмәклә, бирликдә суала чаваб верирләр (мүгајисә едәк: **үрәјидәрди** (адам), **көзүјухулу** (ушаг), **галби көврәк** (гадын) — нечә? нә чүр?).

Бурада бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазым кәлир ки, да форма вә мәзмунча биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсини **јахын** олуб, онун мәнәсыны билаваситә тә'јинлә тә'јин олунан арасындакы әлагә тәшкил едир. Әлбәттә, бу үмуми охшарлыгы бу чүр бирләшмәләри биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә неч дә ејниләшдирмир. Әкәр биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә тә'јин тә'јин олунандан әввәл кәлирсә, ејни заманда бирләшмәләрдәки тәрәфләр арасындакы лексик-грамматик мүнәсибәтлә бу мүнәсибәтин грамматик ифадә формасы үзгү кәлир. Тә'јини сөз бирләшмәсини кими фәалијјәт көстәр билмәјән бирләшмәләрдә исә тә'јин едән тә'јин олунандан сонра кәлир. Ајдындыр ки, бу чүр бирләшмәләрин мәзмуну да тә'јинлә тә'јин олунан мејдана чыхса да, грамматик чәһәт дән бу мүнәсибәтдә (тә'јин вә тә'јин олунан мүнәсибәти) өзүнү көстәрә билмир. Үмумијјәтлә, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси ола билмәјән бирләшмәнин тәрәфләри бу имкандан мәһрумдур.

Бәнзәрлик чәһәтиндән фе'ли бирләшмәләр кими өзүнү көстәрән (мәсәлән: **мүһәндис олмаг, сағ олмаг, тез олмаг, а олмаг, кедә билмәк, охуја билмәк** вә с) бирләшмәләри фе'ли бирләшмә адландырмаг олмаз. Она көрә ки, бунларын иккинчи тәрәфләри көмәкчи фе'л олмагла јанашы, һәм дә мүстәгил лексик мәнәја малик олмајан сөзләрдир.

Һәмин мәсәләләрин тәчрүби тәһлилини верә билмәк вә шакирдләрин диггәтини бу чәһәтә јөнәлтмәк мәгсәдилә габагчыл мүәллимләр, адәтән, ашағыдакы мүхтәсәр бир мүгајисәдән усталыгла истифадә едирләр:

фе'ли бирләшмәләр:	фе'ли бирләшмә олмајанлар:
Сизи көрмәк;	Дејә билмәк;
Сизи көрәндә;	Ола билмәк;
Сөзләрини ешитмәк;	Көрә билмәк;
Сөзләрини ешидәндә;	Гура билмәк вә с.

Бир сөзлә, фе'ли бирләшмәләрдә һәрәкәт вә онун аид олдуғу мүхтәлиф анлајыш арасында әлагә олдуғу һалда, фе'ли бирләшмә функцијасына малик ола билмәјәнләрдә исә бу хүсусијјәт јохдур.

IV синиф шакирдләринә сөз бирләшмәләрини системли сурәтдә өјрәтмәк мәгсәдилә грамматик тәһлилин дә әһәмијјәти бөјүкдур. Бу синифдә апарылачаг грамматик тәһлил һәм морфоложи, һәм дә синтактик јолла тәшкил олунмалыдыр. Мәсәлән:

Морфоложи: **«Көзәл пајыз мәһсул топланышы фәслидир»** чүмләсиндә **көзәл** (нечә? нә чүр) — садә сифәт, **пајыз** (нә?) — садә исим, **мәһсул** (нә?) — садә исим, **топланыш** (нә?) — дүзәлтмә исим, **фәсил** (нә?) — садә исим вә с.

Синтактик: **мәһсул топланышы фәслидир** (нәдир?) — мүрәккәб хәбәр, үч мүстәгил сөзлә ифадә олунмуш II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә едилмишдир; **пајыз** (нә?) — садә мүбтәда, **көзәл** (нечә? нә чүр?) — садә тә'јиндир.

АБДУЛЛА ШАИГИН АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ДЭРСЛИКЛЭРИ

Низами ХУДИЈЕВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Абдулла Шаиг узун бир жарадычылыг јолу кечмишди. О, насир, драматург вә Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын көр кәмли жарадычыларындан бири олмагла јанашы, тәхминә јарым әсрә гәдәр орта вә али мәктәбләрдә дәрс демиш, кәпчәләрин тәлим вә тәрбијәси илә мәшғул олмуш, устад метсдис кими танынмышдыр.

Абдулла Шаиг бир мүәллим кими бүтүн фәалијјәти бој халг маарифинин, кәпчә һәмвәтәнләринин дәрслик вә оху китабларына еһтијажларыны тәмин етмәк јолунда чалышмышы мухтәлиф дөврләрдә милли әдәбијјатымыза вә ана дилимизин грамматикасына даир бир сыра дәрсликләр вә оху китаблары һазырламышдыр.

Әдибин шәхси архивиндә әлјазмасы һалында сахланылан «Түрк дилинин грамери» (38 сәһифә), «Нәһв» (49 сәһифә), «Дил гәјдалары» (34 сәһифә), «Шәкилчи» (16 сәһифә)¹ әсәрләри буну ајдын шәкилдә көстәрир.

Әсасән ијирминчи илләрин әввәлләриндә гәләмә алынмыш бу әсәрләр һаггында әдибин жарадычылығына һәср олунмуш тәдгигләрдә мәлумат верилмәсинә бахмајараг,² индијә гәдәр мүәсир дилчилик елми бахымындан хүсуси тәдгиг объект олмамышдыр.

1. Көстәрилән әсәрләр Абдулла Шаигин шәхси архивиндә әлјазмасы шәклиндә сахланылар.

2. Бах: Ә. Мирәһмәдов. «Абдулла Шаиг», Бақы, 1956, сәһ. 104. Ј. Исмајылов. «Абдулла Шаигин һәјәти вә бәдиә жарадычылығы», Бақы, 1962, сәһ. 46.

Биз, бу мәгаләдә дилимизин тәдгиги тарихини өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтнини нәзәрә алыб Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринә әдибин ики дәрслији барәсиндә гыса мәлумат вермәк истәјирик. Булардан бири «Түрк дилинин грамери», дикәри «Нәһв» дәрслијидир. Бу әсәрләр елми-методик чәһәтдән дөврү үчүн әһәмијјәтли олдуғу кими, А. Шаигин Азәрбајчан дилинин грамматик гәјдаларыны инчәликләринә гәдәр билдијини парлаг шәкилдә нүмајиш етдирмәк бахымындан да фәјдалыдыр.

«Түрк дилинин грамери» әсәри дөрд һиссәдән ибарәтдир:

1. Кириш—мүгәддәмә,
2. Сөвтијјат—фонетика,
3. Дамарлар—көкләр,
4. Шәклијјат.

Әдиб әсәрин кириш һиссәсиндә дил һаггында мәлумат верир, үноијјәт васитәси кими чәмијјәтин игтисади, ичтимаи вә мәдәни һәјәтында дилин ролундан данышыр вә халгын дилә вердији бөјүк гијмәтдән бәһс едир. Мүәллиф көстәрир ки, «Түрк дилләринин харичи шәкилләрини билмәк үчүн әсас олан үч шәји билмәк лазымдыр: сәсләр, дамарлар (јәни көкләр), шәкилчиләр».

Әсәрин сонрақы бөлмәләриндә сәсләр, дамарлар (көкләр) вә шәкилчиләр һаггында әтрафлы мәлумат верилир.

Сәсләр бөлмәси сөвтијјәтин тәрифи илә башланыр: «Һәр дилдә кәлмәләр сәсләрдән гурулуру. Сәсләрдән бәһс едән гисмә сөвтијјат дејилир». Сонра исә сәс вә һәрфә тәриф верилир: «Сәс—һава васитәсилә боғаз вә ағыз үзвләринин һәрәкәт вә фәалијјәтиндән вүчудә кәлән бир һадисәдир. Сәсләрин јазыда алдығы шәкилләрә һәрф дејилир». Әсәрдә сайтләр ашағыдакы гәјдада тәсниф едилир:

1. Кениш сайтләр—а, е, ә; дар сайтләр—ү, ә, и, у, ы.
2. Мүдәввәр (јәни додагланан)—ә, о, ү, у; гејри-мүдәввәр (јәни додагланмајан)—а, ә, и, ы, е.
3. Сәгил (јәни галын, дилархасы)—а, о, у, ы; хәфиф (јәни инчә дилөнү)—ә, и, ө, ү, е.

Сонра исә сайтләрин нә үчүн кениш, дар, мүдәввәр, гејри-мүдәввәр, сәгил вә хәфиф олмасы изаһ едилир. Гејд етмәлијик ки, бурада термин фәргләрини нәзәрә алмасаг, сайтләрин бөлкүсү индики бөлкүләрә ујғундур. Јалныз кениш вә дар сайтләрин мүәсир дилә даир китабларда бөлкүсү инди дәгигләшдирилмишдир.

Мүасир дилимиз бахымындан кениш вэ дар саитлэр бөлкүсү марагалы олдугу үчүн мүаллифин изаһыны олдугу кимин верилдик:

«а, э, е сөслэрини тэлэффүз етдијимиз заман, нэфэс боруну кенишлэнир, һалбуки, ү, э, и, у, ы сөслэрини тэлэффүз етдијимиз заман, нэфэс борусу даралыр. Бу һадисәјә көрә биринчиләрә «кениш саитлэр», икинчиләрә «дар саитлэр» дейилди».

Саитлэрин бөлкүсү исә ашағыдакы гајдада апарылыр:

1. Додаг һарфлэри: б, п.
2. Бурун вэ додаг: м.
3. Бурун: н.
4. Диш: т, д.
5. Дишарасы: ж, с, з, ш.
6. Диш вэ додаг: в, ф.
7. Дамагөнү: ч, ч.
8. Дамагортасы: к, г, ј.
9. Дамагархасы: х, ғ, к.
10. Дил сөслэри: р, л.

Сонра исә мүаллиф јазыр: «Саитлэр боғазымыздан келән һаванын ағыз үзвлэриндән бирисинә тохунмасы ил вүчү да кәлир, јәни боғаздан келән һава ағызда бир манеәјә рас кәлмәклә олур. Бу манеә јалныз һава каналынын бир аз даһуларлашмасындан ибарәт исә вүчүда келән сөсләрә «каналы сөсләр» дейилди: ж, в, ф, з, с, ш, ғ, х сөслэри кими».

Әкәр сөсләр чижэрлэрдән вэ боғаздан келән һаванын ағыз ичәрисиндәки үзвлэримизин мәманиәтинә тәсадүф етмәси вэ сонра бу үзвлэрин гүввәтлә бир-бириндән ажрылмасы сајәсинә дә һүсула кәлмишсә, «ани» адланыр: к, ғ, д, т, б, п сөслэри кими.

Маһијәти етибарилә бәзи гарышыг сөсләр дә вардыр кимин онларә «далгалы» сөсләр дейилди: ј, л, р, м, н».

Мүаллиф әсәрдә аһәнк гануну һаггында мәлүмат вердикдән сонра, чох јығчам вэ ајдын шәкилдә јазыр: «Саитлэр ара сындакы ујғунлуғ вэ аһәнк һаггында сөјләнән гајдалар јалныз түркчә кәлмәләрә мәхсусдур. Лисанымыза кирмиш Шәрг вэ Гәрб кәлмәларинә тәтбиг едилмәз. Лисан бу күн сүр'әтлә инкишафа башладығы үчүн бүтүн кәлмәләрдә саитлэр һаггында сөјләдијимиз аһәнк ганунларыны зоракы тәтбиг етмәк дә доғру дейилди, чүнки дилимиздә бу ганунларә табе олмајан кәлмәләр дә аз дейилди».

Бу бөлмәдә сәс артымы, сәс дүшүмү, сәс әвәзләймәси, вургу, вургу табул етмәјән шәкилчиләр вэ с. һаггында да мәлүмат верилди.

Әсәрин «Дамарлар-көкләр» бөлмәсиндә мүаллиф көкләр һаггында кениш мәлүмат вердикдән сонра онун гурулушундан даһышыр вэ көстәрир ки, «Дамарлар шәкилчә үч јерә ажрылыр: бәсит (садә), јапма (дүзәлтмә), гошма (мүрәккәб). Дамарлар бир шәкилчи, ја башга бир дамарла бирләшмәдән башлы-башына бир мәна алашырса, бәситди: **јаз, даш** көкләри кими. Сонра јазычы мүасир дил бахымындан көкү вэ шәкилчиси бир-бириндән ажрылмајан сөзләри дә бәсит адландырыр вэ фикрини исбат етмәк үчүн бир нечә сөзүн етимолокијасыны изаһ еди: **ушаг, гардаш** кими «дамар» илә шәкилчидән гурулмуш бәзи кәлмәләр дә вардыр ки, онларә бир-бириндән ажырмаг бу күн мүмкүн дейил.

«Ушаг» үшүмәк көкүндәнди. Дамар олан «уш» «ағ» шәкилчисилә бирләшәрәк исим олмушдур.

«Гардаш» кәлмәси «гарын» көкү вэ «даш» шәкилчисилә бирләшәрәк бир гарындан доған инсанларә ад олмушдур».

Садә сөзләри характеризә едәрәк мүаллиф доғру оларә көстәрир: «Дилимиздә дамарла шәкилчини бир-бириндән ажырмаг мүмкүн олмајан кәлмәләрә дә бәсит (садә) дейилди: **ушаг, гардаш** кими».

Бөлмәнин сонунда јапма (дүзәлтмә), гошма (мүрәккәб) дамарлар һаггында мүхтәсәр мәлүмат верилди.

Әсәрин «Шәклијат» һиссәси даһа кениш вэ әтрафлыдыр. Бурада шәкилчи, онун гурулушу, сөз јапчылар (сөздүзәлдичи), сөздәјишдиричи шәкилчиләр һаггында мәлүмат верилдикдән сонра, фе'лләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр, исимләрдән вэ фе'лләрдән исим дүзәлдән шәкилчиләр, исимләрдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр, сифәтләрдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр, сифәтләрдән исим дүзәлдән шәкилчиләр садаһаныр вэ һәр шәкилчијә мүвафиг мисаллар көстәрилир. Бу бөлмәдә фе'лин шәкилчиләри вэ мәнаһа нөвләри дә мисаллар васитәсилә ајдынлашдырылыр.

Мүасир дилимиздә олдуғу кими, фе'лин үч заманы көстәрилир. Заман үчдүр: 1) кечмиш (мази), 2) кәләчәк (истигбал), 3) һал.

Көкләрин сонларына кәтирилән (ды) шәкилчиси кечмиш, (-аһаг, -әчәк, -јаһаг, -јәчәк) шәкилчиси кәләчәји, (јыр, јир, јур, јүр) шәкилчиләри һал билдирир».

Сонра исә ярдымчы фе'л шәкилчиләри ады алтында «илдимиш, икән, исә» һаггында данышылыр.

Әсәриң сонунда фе'лләр мұхтәлиф шәкилчиләри гәбул едикдән сонра шәхсләндирилир.

49 сәһифәдән ибарәт олан «Нәһв» әсәри даһа кениш әтрафлыдыр. Белә еһтимал етмәк олар ки, бу «Түрк дилини грамери» әсәринин икинчи һиссәсидир. Јазычынын архивинда олан дикәр дәрсликләрдән «Нәһв» өз системи вә гурулушу илә фәргләнир. Бурада һәр бир чүмлә үзвү һаггында әтрафлы мәлумат верилдикдән сонра она аид тәмрин-нүмунә дә көстәрилир. Бу нүмунәләрин бир һиссәсини мүәллиф өзү тәртиб етмиш, јахуд өз бәди әсәрләриндән көтүрмүш, бир һиссәсини дә башга шаир вә јазычыларын әсәрләриндән алмышдыр. Һәр бир чүмлә үзвүнә аид тәмринләрдә верилмиш материалла шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғундур; һәм дә бәди чалышмалар елә тәртиб едилмишдир ки, шакирдин өзүндә фәаллыг тәләб едир вә чох вахт һәр бәһсдән сонра суаллар верилир вә шакирд һәмин суаллар әсасында бәһсә мұвафәқи чүмлә дүзәлтмәли олур

Чүмлә үзвләри һаггында мә'лумат верилдикдән сонра хүсуси чалышмалар верилир. «Тәмрин. Кәндиниз чүмләләр тәшкил единиз ки, ашағыда јазылан кәлмәләр чүмләдә мүбтәдә о бири чүмләдә мұтәммәм (тамамлыг) олсун: су, ағач јер, көј, атәш». Јахуд: «Тәмрин. Ашағыдакы чүмләләрдә вәсфләри (тә'јинләри) тапыныз: Биринчи илдырым курлады. О ағыллы адамдыр. Дан илдызы доғду. Бәхтијар күнләр јетишди. Өртүлү базар, достлуғу позар вә с.»

Тәмринләрдән сонра кечилән бәһсә аид «Гаидә» верилир. Мәс.: әсәрдә мүбтәдә вә хәбәр бәһси гуртардыгдан сонра көстәрилир: Гаидә. Түрк лисанында мүбтәдә хәбәрдән әввәл кәлир, бә'зән хәбәрә гүввәт вә әһмијјәт верилмәк истәнилирса јахуд зәрурәт—ше'р мұнасибәтилә хәбәр мұгәддәм олур «Мүмкүн дејилдир һејран олмамаг». Јахуд:

Османлыда кәрчи учалыр бир пара сәсләр,
Алгышлајыр ол сәсләри һәп гырмызы фәсләр.
Гәм етмәјин еј әскиләр, еј әскипәрәстләр,
Ираныма тә'сир едәмәз бәјлә нәфәсләр.

Бә'зән гәрипәји-заһирәјә мүбтәданын зикри әбәс көрүләрәк һәзф олунур: Филан адам насылдыр?—дејә, суал олундугда, мүбтәдә һәзф олунараг (дүшәрәк) «ејидир» она чаваб верилир.

Әсәрдә синтаксис һаггында мә'лумат верилдикдән сонра, мүәллим чүмлә һаггында данышыр вә она белә бир тә'риф верир: «Инсан фикрини мұхатибә сөз ил билдирир. Мұхатибәтам бир мә'на аһладан сөз чүмләдир».

Чүмлә үзвләри ики јерә ажрылыр:

1. Чүмләнни үмдә бөлүкләри (јә'ни баш үзвләри).
2. Чүмләнни фәзли бөлүкләри (јә'ни икинчи дәрәчәли үзвләри).

Бөлкүләр мұасир дилдә олдуғу шәкилдә апарылыр, лакин бурада зәрфлик јох, зәрф зәрф үзвү кими көстәрилир. Баш үзвләр: мүбтәдә, хәбәр; икинчи дәрәчәли үзвләр исә тамамлыг, тә'јин вә зәрфдир. «Чүмләнни үмдә бөлүкләри мүбтәдә вә хәбәрдир». Зира мүбтәдә вә хәбәр башлы-башына бир чүмлә тәшкил едә билир. Фәзли бөлүкләр исә мүбтәдә вә хәбәрсиз јалнызлыгда чүмлә тәшкил едә билмәз. Чүмләнни фәзли бөлүкләринә гүјудат дејилир. Гүјудат үчдүр:

1. Мүтәммәм (тамамлыг),
2. Вәсф (тә'јин),
3. Зәрф.

Әсәрдә һәр бир чүмлә үзвү һаггында мә'лумат вериләркән бу чүмлә үзвүнә аид марағлы мәтнләр, нәсиһәтамиз сөzlәр, тапмачалар, чохла аталар сөзү вә мәсәлләр верилир. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазимдыр ки, А. Шаиг бәди әсәрләриндә халг јарадычылыгы нүмунәләриндән кениш истифадә етмишдир. Белә ки, дилә аид јазылмыш олдуғу бу әсәрләриндә 25-ә гәдәр аталар сөзү вә мәсәл ишләтмишдир. Мәс.: «Елдәлисини чөлә атмаз», «Гојун гузусунун ајағыны басмаз», «Чул вурмагла гара инәк гатыр олмаз», «Гушдан горхан дары әкмәз», «Јолдан чыханы јол вурар», «Гул хәтәсыз, аға әтәсыз олмаз», «Гурддан чобан олмаз» вә с.

Көркәмли әдибимизин өз бәди әсәрләриндә мұвәффәғијјәт газанмасынын бир сәбәби дә дилимизин елми-нәзәри мәсәләләрини көзәл билмәси иди. Белински јазырды: «Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фитри јахшы данышмаг вә ја јазмаг бачарығы, дили нәзәри чәһәтдән билмә габилијјәти илә бирләшдији заман габилијјәт икигат, үчгат артыр».

А. Шаиг дә мәнз белә јазычылардан иди.

ШЕҒ ДИЛИНИН ӨҒРӘДИЛМӘСИ ҒАГҒЫНДА

Билал МУРАДОВ
педагогик елмлер нализәди

ШеҒ, әдебиеттин бир нөвү олдуғуна көрә, бүтүн әсәрләрдә аид танун-ғајдалар, о чүмлөдөн, дилин бәдинләшмәси ғајдалары шеҒе дә аиддир. ШеҒ дили бәдин дилин үмуми хүсүсиятләрини дашымагла бәрәбәр, алава оларағ, специфик хүсүсиятләрдә мәликдир. Бу спецификлик бәдин дилин үмуми ғајдаларынын ајры-ајры жанрлардакы конкрет тәзаһүр формаларындан доғур. Мәсалән, сәсләрин ујушмасы, аһәнкларлыгы бүтүн жанрларда мушаһидә едилир. Лакин һәр жанрда оғу тәзаһүр формасы бир чүрдүр. Нәср әсәрләриндә сәсләри аһәнкларлыгы аз јер тутур, онун ролу мәзмуна ујғунлаштырун күчләндирмәклә мәһдудлашыр. ШеҒдә исә сәсләри ујушмасы әсәрин дилинин әсас хүсүсиятләриндән бири олду мәзмуна ујғунлашмағдан алава, өлчү, ритм јарадыр вә ону бир сыра мүкәммәл тәзаһүр формалары вар.

Ғушлар үчүр јувасына пырыл-пырыл,

Шырылдајыр навалчалар шырыл-шырыл...

(М. Мүшфиғ. Јағыш, IV сифин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 132)

Дәһәнин дәрдимә дәрман дедиләр чананын,

Билдиләр дәрдами, јохдур, дедиләр дәрманын.

(М. Фүзули. Әсәрләри, ч. 1, сәһ. 211)

Биринчи мисалда пр (пырыл) самитләринин тәкрары ғајда шуи үчмәсына, шр (шырыл) самитләринин тәкрары сујун аласына бәнзәјир. Мисраларын сонунда бир-биринә ујғун ола ејни мигдәр сәсләрин тәкрары исә һәм дә ритм јаратмышдыр. Икинчи мисалда да сәсләри ујушмасы өлчүә, ритмә әсасла ныр. Әввәлә, даһа чоғ тәкрар едилән д сәси мисраларын әввәлиндән башлајарағ ишләнир, мисраларын сонунчу һечалары

да бу сәс јохдур. Дикәр тәрәфдән, һәр ики мисрада бу сәсин мигдәри әсәсән ејнидир: 6+7.

Дилин бәдинләшмәсинин дикәр ғајдалары да (сәсләрин ујушмасы, сәз вә ифадәләрин мәчәзләшмәси, интонасия чаларлары, норматив структурун ғајдән позулмасы, сәз вә ифадәләрин сәрраст ишләнмәси) шеҒдә өзүнәмәхсус шәкилдә тәзаһүр едир вә бир сыра специфик формалар јарадыр. Оға көрә дә шеҒләрин дили өјрәниләркән бәдин дилин үмуми ғајдаларынын һәр бир әсәрдә конкрет тәзаһүр формаларыны мүәјјәнләшдириб шакирдләрә мәнимсәтмәк ән вәчиб мәсәләләрдән бири олмалыдыр. ШеҒдә дилин сәлис вә рәван олмәсыны, чоғлу мәчәз (тәшбих, епитет, метафора вә с.) ишләмәсини ғајд етмәклә кифәјәтләнмәк олмаз. Сәлислији вә рәванлыгы јарадан амилләри, ғајдалары ашкар едиб ајдынлашдырмағ, һансы мәчәзларын нә кими бәдин вәзифә дашыдығыны изаһ етмәк шеҒ дилинин тәһлилиндә әсас јер тутмалыдыр. Јалимәз бу јолла әсәрин бәдин мәзијәтләрини дәриндән дујдурмағ, шакирдләрин зөвгүнү инкишаф етдирмәк вә онларын бәдин даһышығ габилитәтини инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Елми-методик әдебиетте бу чәһәтә сон заманлар хүсүси диггәт јетирилди вә бағачыл мүәллимләр бу саһәдә ғағшыја гојулан вәзифәни јеринә јетириләр. Лакин шеҒ дилинин өјрәнилмәсиндә елә мәсәләләр дә вар ки, сон дәрәжә вәчиб олдуғлары һалда, онларә лазымынча әһәмијәт верилмир. Биз шеҒ дилиндә чоғ кениш јер тутан интонасия чаларларыны вә норматив структурларын ғајдән позулмасы кими бәдинләшмә ғајдаларыны нәзәрдә тутуруғ. Бу мәсәләләр индијәдәк нә әдебиеттәшүнәслығда, нә дә методик әдебиетте кифәјәт гәдәр ајдынлашдырылмамышдыр. Һалбуки бу чәһәтләр шеҒ дилиндәкәи мөвгејинә вә шакирдләрин тәлим-тәрбијәсиндәкәи әһәмијәтинә көрә, инди өјрәнилмәсинә кениш јер верилән сәсләрин ујушмасы (ассонанс, аллитерасия), сәсләри ујушмасы (тәшбих, епитет, метонимия вә синекдоха, метафора, гипербола, литота вә с.) кими ғајдалардан керә ғағшыр, әксинә, булар һәр бир адамин нитгиндә даһа кениш јер тутур, мәзмунлу, тәсирли даһышмағ вә јазмағ ишиндә буларын ролу бөјүкдүр. Дикәр тәрәфдән, интонасия чаларлары вә норматив структурларын ғајдән позулмасы әсәсән шифаһи нитг илә бағлы олдуғундан онларын өјрәнилмәси шифаһи нитг инкишаф етдирмәјә кениш имкан јарадыр. Шифаһи даһышығ исә, мәлум олдуғу кими, һәр бир адамын нитг фәалијәтиндә даһа кениш јер тутур.

Сөз вә ифадәләрин мәзмунча долғунлашмасында интонасияның мүнүм ролу вар. «Интонасия елә дил һадисәсидир онун вәситәсилә үнсиджәт просесиндә фикирләр дәгигләшди» дигән сөз вә эмоционал-иради мүнәсибәтләр ифадә едилди Артемов. Об интонации. «Труды ВИНЯЗ» № 3—4, 1957 (стр. 4).

Интонасиядан данышаркән ики чәһәти гејд етмәк ләзәм дыр: а) интонасия вәситәләри вә б) интонасия хассәләри. Сәсин күчү, жүксәклији, сүр'әти, тембри (эмоционал тону), данылығы кими чәһәтләр интонасияның вәситәләридир. Интонасияның јаратдығы хассәләр исә ашағыдакылардыр:

1. Эмоционал чаларлар:
 - а) тәсвир;
 - б) тәрәннүм;
 - в) ејһам (јумор, кинаја, сарказм).
2. Мәнтиги-һисси вурғу.
3. Паузалар.
4. Риторик суал, һида вә ри'чәтләр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, интонасия сөзүн мәзмуну долғунлашдырыр вә она эмоционал-иради мүнәсибәти билдирди, сөз вә ифадәјә субъектив-гијмәтләндиричи характер иләр. Бу исә ики истигамәтдә ола биләр: тәсвир вә тәрәннүм истигамәтиндә. Ашыг Әләскәрин «Дағлар» ше'ринин ики бәндиһи нәзәрдә кечирәк:

Баһар фәсли, јаз ајлары кәләндә
Сүсәяли, сүнбүллү, лалалы дағлар.
Јохсулу, әрбабы, шаһы, кәданы
Тутмаз бир-бириндән аралы дағлар.
Көчәр елләр, дүшәр сәндән аралы,
Фиргәтиндән күл-нәркизин саралы,
Әләскәр Мәчнүнтәк јардан јаралы,
Кәзәр сәндә дәрдли, һалалы, дағлар!

IX синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 167—168.

Биринчи бәнд охунаркән сәсин тембрини никбин тон, дөләмәсия аһәнки, тәмкинлилик, сакитлик тәшкил едир. Бу бәнд тәсәввүрдә лөһәләр јаранмасына, тәсвири хәјалын чанланмасына сөвг едир. Икинчи бәнд охунаркән исә һәзинлик, зәифли тону, ади данышыг аһәнки үстүнлүк тәшкил едир. Һәтта ејһам мә'налы сөзләрин мүхтәлиф бәндләрдә охунуш гајдасы фәрқлидир. Мәсәлән, биринчи бәнддәки сүсән, сүндүл, лалә сөзләри илә икинчи бәнддәки күл-нәркиз, мә'нача бир-биринә јахын

дыр. Һәр ики бәнддә ишләнмиш аралы вә дағлар сөзләри исә мә'нача ејнидир. Һәмин сөзләр биринчи бәнддә никбин тонла, умәдан дејилдији һалда, икинчи бәнддә һәзин тонла, алчагдан дејилди. Биринчи бәнддәки сүсән, сүнбүл, лалә, күл-нәркиз сөзләринә интонасия вәситәләри илә верилән эмоционал чалар тәсвир, икинчи бәнддәки күл-нәркиз, аралы, дағлар сөзләринә верилән чалар исә тәрәннүм характериндәдир.

Бу мисалларда интонасия сөзүн һәгиги мә'насыны дәјишдирмир, она һисси чаларлар верир. Бә'зән исә интонасия сөзүн һәгиги мә'насыны дәјишә билир. Мәсәлән:

Нәдир, нә дејирсән, вәфалы јарым?

С. Вурғун.

Доғрудан да, Мәмдәли, гејрәт һалал олсун сәнә,
Вердијин мәшрүтеји-милләт һалал олсун сәнә.

М. Ә. Сабир.

«Вагиф» пјесинин мәзмунундан мә'лумдур ки, Хураман өз әри Вагифә хәјанәт едир. Сонра пешман олуб, һәбсханәјә Вагифин көрүшүнә кәлир. Мәһз бурада Вагиф она вәфалы дејир. Сөзүн һәгиги мә'насында вәфалы мүсбәт кејфијјәт билдирир. Хураман исә һәмин кејфијјәтдән мәһрумдур. Вагиф дә ону бу чүр—вәфасыз адландырмалыдыр вә белә дә едир. Лакин һәңсә јолла? Мүсбәт мә'на билдирән сөзү ејһамлы интонасия илә демәклә. Икинчи мисалдакы гејрәт һалал олсун сәнә ифадәсинин мәзмуну да бу гајда илә дәјишдирилмишдир.

Ејһамлы интонасия илә сөзләрә верилән мәзмун мүхтәлиф чүр олур вә онларын охунуш, јахуд дејилиш гајдасы бир-бириндән фәргләнир. Адәтән, јумористик сөз вә ифадәләр тәмкинли, сојугганлы интонасия илә, кинајәли сөз вә ифадәләр дә тәмкинлә, лакин һисси тәкидлә, сарказм мәзмунлу сөз вә ифадәләр исә тәмтәраглы, һәјчәнлы, ришхәндли интонасия илә дејилди.

Интонасияның јаратдығы хассәләрдән бири дә мәнтиги-һисси вурғудур. Бу вурғу сәсин жүксәклији вә тембри илә јаратдылыр. Белә вурғу сөз вә ифадәләри сон дәрәчә долғунлашдырыр. Мәсәлән, көрмәдим сөзүнү нәзәрдән кечирәк. Ади данышыгда, вурғусуз; мән дүнән сәнин јолдашыны көрмәдим. Ше'рдә, мәнтиги-һисси вурғу илә:

Мән чаһан мүлкүндә, мүтләг, доғру һаләт көрмәдим,
Һәр нә көрдүм, әјри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим,

Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмәдим,
Беј'әтү иррару иману дәжанәт көрмәдим.
Бивәфадан лачәрәм, тәһсил-һачәт көрмәдим!
М. П. Вагиф. Көрмәдим, VIII синфин мүнтәхәбаты, Б., 1969, сәһ. 259—260

Биринчи мисалдакы көрмәдим сөзү жалныз семантик ма-
лумат билдирир. Икинчи мисалда исә һәмнин сөз семантик ма-
луматдан алава һисси мазмунла: нифрәт, шикајәт һиссләри
илә долғундур. Шаир (јахуд охучу) көрмәдими хүсуси вур-
илә тәләффүз етмәклә Вагиф дөврүндәки әдаләтсизлијә, са-
гынлыға, накишилијә е'тиразыны билдирир.

Интонасија васитәсилә јарадылан бәдни паузалар грамматик
паузалардан фәргләнир. Әкәр грамматик паузаларын ја-
зыда формал әләмәти (дурғу ишарәләри, абзас) варса, бәдни
паузаларын чохунун ишарәси јохдур. Бәдни паузалар ән чә-
бөлүмләр арасында, мисралар арасында вә бәндләр арасында
олур.

Ше'рләрин чохунда мисралардакы техники бөлүмләр ма-
һүм рол ојнајыр. Хүсусилә әруз вәзниндә олан ше'рләри ох-
јаркән бөлүмләрә әсасланмаг, һәр бөлүмдән сонра мүәјјән
пауза етмәк вачиб шәртләрден биридир. Лакин бә'зи ше'рлә-
рәки мисраларда техники бөлүмләр ја јохдур, јахуд да онла-
рын ролу чү'зидир. Хүсусилә сәрбәст ше'рләрин чохунда бә-
ләдир. Буна бахмајараг белә ше'рләрин схунушу заманы да
мисра дахилиндә мазмундан доған паузалар олур. Техники
бөлүмлә бағлы паузалара мисаллар:

Һәр обанын /бир јајлағы//
Һәр тәрланын /өз ојлағы//
Долајларда /баһар чағы//
Бир дојунча /кәзим, дағлар//

С. Вурғун. Дағлар. V синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 290

Мән чаһан мүл/күндә мүтләг/ доғру һаләт /көрмәдим//
Һәр нә көрдүм /әјри көрдүм/ өзкә бабәт /көрмәдим//

М. П. Вагиф. VIII синфин мүнтәхәбаты, Б., 1969, сәһ. 259

Мисранын мазмуну илә бағлы олан паузалара мисал:

— Еј, /о чәмәнликлә кедән кимдир, һеј!//
Мәкәр /бичәнәји тапдалајарлар?!—//
Көтүрүб башына /бүтүн маһалы//
Гоча әсиб-чошду, /деди, о ки вар.//

А. Твардовски. Ленин вә печгајыран. IV синфин дәрслији,
Б., 1972, сәһ. 153.

Мисра дахилиндәки паузалар гыса олур, ритм јаратма-
га, чох заман мүхтәлиф мазмунлу һиссәчикләри бир-бириндән
ајырмага хидмәт көстәрир. Бунлар бәдни дајаначаг харак-
тери дашыјыр. Мисралар арасындакы паузалар исә һисбә-
тән узун олур. Мисра бә'зән бир нечә чүмләдән, бә'зән бир
чүмләдән, бә'зән исә чүмләннин бир һиссәсиндән ибарәт ола-
биләр. Бунлардан асылы олмајараг, мисранын сонунда һәми-
шә пауза едилир. Мәсәлән:

Дујғу чошуб, /үрәк долуб//
Көнүл /ешгинлә говрулуб//
Нә хошдур /бир фанар олуб,//
Саһилинә гонам, /дәниз!//

Р. Рза. Дәниз, V синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 295.

Биринчи мисрада ики чүмлә вар: а) дујғу чошуб; б) үрәк
долуб. Бунларын һәр икиси грамматик чәһәтдән бәрабәр һү-
гуглудур. Лакин дејилиш чәһәтдән фәрглидирләр. Мазмуна
көрә, биринчи чүмлә икинчијә табедир (дујғунун чошмасы
үрәјин долмасыны шәртләндирир). Она көрә биринчи чүмлә-
дән сонра кичик, мүәјјән мә'нада јарымчыг пауза, икинчи
чүмләдән сонра исә долғун, бүтөв пауза едилир. Икинчи пау-
занын биткинлији, долғунлуғу мисранын сонлуғунун тәләби-
дир. Бу тәләб мазмунундан, грамматик гурулушундан асылы
олмајараг һәр чүр мисранын сонлуғуна хасдыр. Мәсәлән,
јухарыдакы бәндин үчүнчү мисрасында чүмлә-фикир тамам-
ланмыр (нә хошдур бир фанар олуб...). Лакин пауза биткин-
дир.

Бәндләр арасындакы паузалар һәчмчә даһа бөјүк олур.
Белә паузалар чох заман интонасија үслубуну дәјишмәк үчүн
шәраит вә зәмин јарадыр. Биз јухарыда А. Әләскәрин «Дағ-
лар» ше'ринин нүмунәсиндә буну мүәјјән дәрәчәдә мүшаһидә
етдик. Орада бәнддән сонракы пауза тәсвир интонасијасыны
тәрәннүмлә әвәз етмәјә имкан јарадыр. Инди башга мисала
нәзәр салаг:

Һәјатдыр әмәк,
Даһа нә демәк!
Ел сәнин анан,
Сән она көмәк!
Бәсти! Бизим бу дағларын,
Шыр-шыр ахан булағларын

Үзәринә күн догалы
Нәш'әси вар јајлагларын.
Өлсүн, —дедин һәр мөһнәтә,
Ганад вердин мәнәббәтә,
Һәр гапыда бир баг салаг,
Һөрмәт олсун тәбиәтә.

С. Вурғун. Бәсти. IV синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 17

Бурада һәр бәнддән сонрақы пауза охунун аһәнкиһи ритминин дәјишмәси үчүн бир кечид ролу ојнајыр. Биринчи бәндин охунушундақы јүнкүл вә чевик аһәнkdән сонра мүраччәт вә тәсвир аһәнки кәлир, үчүнчү бәнддә исә тәһкијә, сәһ бәт аһәнки үстүнлүк тәшкил едир.

Интонасија васитәсилә сөз вә ифадәләрә суал, нида, мүраччәт хассәси верилмәси дә дилин бәдилләшмәсиндә мүәјјәт рол ојнајыр. Бу чүр интонасијалар грамматик характердә дә јил, риторик тәрздә олур. Јә'ни суал, нида вә мүраччәт төһәч һеч дә мәфһумла әлагә јаратмаг, чаваб алмаг, диггәти истәгамәтләндирмәк мәгсәди күдмүр. Әсас мәгсәд диггәти мәһһум, һадисә үзәринә чәмләшдириб она мүәјјән мүнәсибәт јаратмагдыр. Мисаллара диггәт јетирәк:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?

С. Вурғун. Чејран. IV синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 12

Ким дејир, ше'рин мејданы дардыр?
Сону көрүнмәјән бир илк баһардыр.
Нечә ки, һәјат вар, ше'р дә вардыр;
Һәјатын нәфәси ше'р дејилми?!

Һ. һүсәјзадә. Ше'р дејилми. V синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 304.

Биринчи мисалда С. Вурғунун мәгсәди һеч дә чејраны һара кетмәсини сорушмаг дејил. Баш алыб кедирсән һајана чејран? мисрасынын мәзмуну чејранын баш алыб кетмәсини нәзәрә чатдырмагла охучуда бу һадисәјә мүәјјән реаксия јаратмаг мәгсәди күдүр. Шаир әслиндә тәсдиг билдирән мәһһумна она көрә суал шәкли верир ки, мараг ојатсын. Икинчи мисалда ким дејир, ше'рин мејданы дардыр? ифадәси заһирә санки гејри-мүәјјәнлик билдирир, конкрет чаваб тәләб едир.

Әслиндә исә интонасија васитәсилә она конкрет мәзмун верилиб. Бунун нәтичәсиндә ше'рин мејданы сон дәрәчә кенишир мәзмуну ифадә олунуб.

Биринчи мисалдақы чејран сөзү дә хитабын грамматикадақы вәзифәләрини дашымыр, объектә мүраччәт етмәк, онун диггәтини чәлб етмәк мәгсәди күдүр. Шаир әслиндә чејран сөзүнү она көрә хитаб јеринә ишләтмишдир ки, чејран баш алыб кедир ифадәсинә реаксия јаратсын, ону емоционал етсин.

Мәлум олдуғу кими, дил норматив гајдалара (фонетик, лексик, фразеоложи, грамматик гајдалара) әсасланыр. Биз әдәби әсәрләрдә, хүсусилә ше'рләрдә һәммин гајдаларын «позулдуғуну» көрүрүк. Лакин бу «позулмалар» шүүрлу едилир вә дилин мүәјјән ганунаујунлуғларына әсасланыр. Белә «позулмалар» ифадәлилији артырыр, сөз вә ифадәләри даһа експрессив вә емоционал едир. Бу чүр «позулмалары» норматив структурун гәсдән дәјишдирилмәси адландырмаг олар. Ше'рдә норматив структурун гәсдән дәјишмәсинин ашағыдақы формалары мүшаһидә едилир:

1. Сөзүн норматив структурунун дәјишмәси;
2. Ифадәнин норматив структурунун дәјишмәси:
 - а) јердәјишмә (инверсия);
 - б) бурахылма;
3. Кечид;
4. Тәкрир.

Сөзүн норматив структурундақы дәјишикликләрә мисал:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартылыб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран!

С. Вурғун. Чејран. IV синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 125.

Јајын әввәлиндә дөнүрсән хана,
Сон ајда бәнзәрсән јеткин бостана,
Пајызын зәһмәри гојур вирана,
Дағыдыр үстүндән чалалы, дағлар!

Ашыг Әләскәр. IX синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 168.

Биринчи мисрадақы һајана сөзүнүн әдәби дилдәки формасы һансы јанадыр. Шаир бу сөзү сәлисләшдирмәк, дикәр сөзләрлә ујушдурмаг вә аһәнкдарлыг јаратмаг үчүн гәсдән онун норматив гурулушуну дәјишиб.

Икинчи мисалдагы **зәһмәри** сөзү әдәби дилдә **зәһримар** **вирана** исә **виранә** шәклиндә ишләдиләр. Ашыг Әләскәр **зәһримар** сөзүнү јүнкүлләшдирмәк, чилаламаг мәгсәдилә оңурулушунда дәјишиклик етмишдир. **Виранә** сөзүнү исә әвәлки мисраларын сонундагы **хана**, **бостана** сөзләрилә һәм һәнк етмәк үчүн сонунчу сәси дәјишмишдир.

Инди дә ифадәләрин норматив гурулушундагы дәјишикликләри нәзәрдән кечирәк:

Бәсти! Гәләм чәкдик о күнләрә биз!
Күнәшдән пәј алды азад нәслимиз.
Дәјишди суларын әвәлки сәси,
Дәјишди дүнјанын илк хәритәси.
Сәнин дә көзүнә дүшдү ајдынлыг,
Өмүрлүк зиндандан чыхды гадынлыг.

С. Вургун. Бәсти, IV синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 17

Грамматик гәјдәјә көрә мүбтәдә чүмләннин әввәлиндә ишләп чүмләнмәлидир. Лакин бу мисалда мүбтәдалар (биз, нәслимиз, вә с.) чүмләннин сонунда ишләниб. Белә дәјишиклик чүмләнмәлидир даһа сәлис, ритмик етмиш, фикирдә мүһүм рол ојнајан сөзләри мисранын ән вачиб јеринә—сонуна гојмушдур. Бу мисалда дикәр чүмлә үзвләринин норматив сыраланма гәјдәсинин позулмасы да экспрессивлик јаранмасына, јахуд ону күчләнмәсинә хидмәт едир.

Ашағыдагы мисалларда исә башга чүр «позулмалар» көрүрүк:

Сәһәр...
Кечиб кетди чән дә, думан да.
Сәһәр...
Зирвәләрдән булуд дағылды.
Дағларын башында күнәш доғанда,
Дағларын гојнунда бир гыз доғулду.

Н. Хәзри. Күнәшин бачысы, VII синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 289.

Беләчә өтүшүр гәјгысыз һәјат.
Мәнзилимиз раһат,
Гәлбимиз раһат.
Әсән күләкләрдән хәбәримиз јох,
Ев исти, чән исти, гәлбимиз сојуг.

Б. Ваһабзадә. Учун, нәғмәләрим, VII синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 281.

Норматив гәјдалара көрә, биринчи мисалын илк мисралары белә олмалы иди:

Сәһәр ачылды, чән дә, думан да кечиб кетди.
Сәһәр ачылды, булуд зирвәләрдән дағылды.

Шаир гәсдән **ачылды** сөзүнү һәр ики мисрада бурахмыш, онун мәзмунуну **сәһәр** сөзүнә һопдурмушдур. Икинчи мисалда исә шәкилчиләр (**раһат-дыр**, **јох-дур**, **сојуг-дур**) вә исә сөзү (чан исти, гәлбимиз исә сојугдур) бурахылыб. Бу ихтисар вә гысалтмалар аһәнкдарлыг, сәлислик, ритмиклик јаранмасына хидмәт едир.

Бәдинилик јарадан структур дәјишикликләрдән бири дә сөзләрин тәкриридир. Рәдиф јарадыларкән вә бир сыра дикәр һалларда да сөзләр тәкрар олуноур. Лакин онлар тәкрар дејил, садәчә тәкрарлардыр. Чүнки һәмни һалларда сөзләри аһәнкчә ујушдурмаг, мисра вә бәндләри бир-биринә формача бағламаг кими хассәләр үстүнлүк тәшкил едир. Тәкрардә исә әсас мәгсәд сөзү мәзмунча долғунлашдырмаг, ону диггәт мәркәзинә чевирмәкдир; дикәр хассәләр икинчи дәрәчәлидир. Тәкрарлар тәкрарлар кими бир-бириндән мәсафәчә аралы олмур, ајры-ајры сөзләрлә бағланмыш; бир-биринин јанында олуру вә ејни сөзлә бағланырлар. һәм дә сөзүн икинчи, үчүнчү... дәфә тәкрар олунамасы грамматик чәһәтдән артыг көрүнүр. Мәсәлән:

Сән дә сус, еј мотор... Сөзүм вар, ахы!
Сәнә кур һөрүкләр тохунар, ахы!
Сус, машын, сус, машын, дејирәм сәнә,
Дүнјадан 23 хош баһар кедәр.
Кәлинлик күнүнә,
Көрпә үзүнә,
Интисар, интисар, интисар кедәр.

Н. Хәзри. Күнәшин бачысы, VII синфин дәрслији, Б., 1972, сәһ. 296.

Бурада **сус**, **машын** ифадәләри, һабелә **интисар** сөзләри тәкрар едиләркән јанашы ишләниб, һүгүги чәһәтдән бәрабәр-дирләр вә ејни сөзләрлә (**дејирәм сәнә**, **кедәр**) бағланырлар. Тәкрарлар ихтисар едилсә, ифадәннин семантик-грамматик мәнасына хәләл қәлмәз. Лакин бу чүр тәкрарлама диггәти **сус**, **машын** ифадәсинә, һабелә **интисар** сөзүнә чәлб едир, онун аһәмијјәтини артырыр, мөвгејини јүксәлдир, онлара емоци-

онал чалар вериб мазмунча занкинлешдирир. Бу мисалда сән вә ахы сөзләри дә тәкрар олунур. Лакин онларын һәр бири аҗры-аҗры сөзлә бағлыдыр вә тәкрарин жаратдыгы хассәләри әмәлә кәтирә билмир.

Интонасија вә структур даһа чоһ дил васитәләринин илә бағлы чәһәтләрдир. Индијә дәҗишиклик, көрүндүҗү киминә, дил васитәләринин нитг фәаллығы илә, шифаһи нитг гинә вә мәктәбдә өҗрәдилмәсинә кифајәт гәдәр диггәт јетирилмәјиб. Бу, көрүнүр, онунла әлағәдардыр ки, бәди дилин дикәр чәһәтләри: сәсләрин ујушмасы, мә'чазлар вә с. јазыја көчүрүлүр, маддиләшир, көз гаршысында олан «мадди материалы» исә өҗрәнмәк вә өҗрәтмәк асандыр. Лакин интонасија вә структур дәҗишикликләрин жаратдыгы үнсүр вә хассәләри индијәдәк јазы васитәсилә әкс етдирмәк чәтин иди. Сон дөвр дә артыг һәмин чәһәтләри дә «маддиләшдирмәк» мүмкүн олур. Шифаһи нитги магнит лентинә көчүрүб сахламаг, ону тәкрар-тәкрар динләмәк, онун үзәриндә әмәлијјат апармаг интонасија вә структур дәҗишиклијин жаратдыгы үнсүр вә хассәләри мүәјјәнләшдирмәјә, онлары дәриндән өҗрәнмәјә, һабелә өҗрәтмәјә имкан верир. Она көрә дә бундан сонра интонасија вә структур дәҗишикликләрин жаратдыгы үнсүр вә хассәләрин мәктәбдә өҗрәдилмәси диггәт мәркәзинә кечмәлидир. Лакин бу ишдә өзбашыналыға, кортәбиинлијә јол вермәк олмәз. Јени програмларын тәләбинә көрә, һәр мәсәләјә елмә әсасларла јанашылмалыдыр. О чүмләдән IV—VII синифләрдә интонасијанын вә структур дәҗишикликләрин һансы чәһәтләринин, нә кими материаллар әсасында өҗрәдилмәси мүәјјәнләшдирилмәлидир. Елә чәһәтләр мәнимсәдилмәлидир ки, һәмин биллик вә бачарыглар шакирдләрә һәм бәди әсәрләри өҗрәнмәк саһәсиндә, һәм дә шәхси нитгләрини инкишаф етдирмәк саһәсиндә даһа кениш мигјасда фәалијјәт көстәрмәјә көмәк етсин. Башга сөзлә, әдәби әсәрләрин дилини өҗрәнмәк, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн даһа чоһ хејир верә билән мәсәләләр програма дахил едилмәлидир.

ЛИРИК ӘСӘРЛӘРИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Чавад МӘММӘДОВ,

Әли Бајрамлы шәһәриндәки 9 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

Орта мәктәб програмында лирик әсәрләрин тәдрисинә кениш јер верилир. Шакирдләрин гәлбинә, һиссинә, дүҗгусуна тә'сир едиб онлары дүзкүн тәрбијә етмәкдә лирик әсәрләрин ролу бөјүкдүр. Лирик әсәрләр башга әдәби нөвләрә нисбәтән јығчам, конкрет, бәди чәһәтдән гүввәтли олдуғу кәми, бөјүк тәрбијәви тә'сир күчүнә дә маликдир.

Лирик әсәрләрин тәдрисиндә истәнилән нәтичәни әлдә етмәјин әсас шәртләриндән бири, лириканы шакирдләрә севдирмәкдир. Бу мәгсәдлә мән, мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, шакирдләри марагландыран шә'рләри өзүм әзбәр сөйләјирәм, шә'ри јахшы әзбәрләјәнләри вә мәтни бәди гираәт тәләбләринә ујғун охујанлары башгаларына нүмунә көстәрирәм, әзбәр шә'р билмәјин әһәмијјәтини изаһ едирәм вә с.

Шакирдләрдә шә'рә мараг жаратдыгдан сонра, онун мәзмунуну, идејасыны мәнимсәтмәк асан олур. Шә'рин мәзмунуну мәнимсәтмәк үчүн мәтн үзәриндә иш апармағы башлыча шәрт һесаб едирәм. Она көрә дә шә'рдәки чәтин сөзләрин мәнасыны изаһ едир вә лүғәт дәфтәрчәсинә јаздырырам. Тәчрүбә көстәрир ки, чәтин сөзләрин изаһ олунуб баша салынмасы мәзмунун јахшы мәнимсәдилмәсинә көмәк едир вә шә'рин әзбәрләнмәсини хејли асанлашдырыр.

Мәзмуну јахшы мәнимсәтмәк үчүн нәзми нәсрә чевирмәји фәјдалы һесаб едирәм. Бу үсулу IV—VIII синифләрдә тәтбиг едирәм. Чүнки шә'рин нәсрә чеврилмәси мәзмунун мәнимсәдилмәсилә јанашы, шакирдләрин нитг инкишафына да көмәк едир. Һәчмчә кичик олан вә бир саат вахт верилән шә'р-

лэри нэсрә чевирмәжә тәхминән 5—6 дәгигә вахт сәрф едирәм. Лүгәт үзрә иш апардыгдан сонра ше'ри шакирдлэрин көмәжә илә шифаһи сурәтдә нэсрә чевирир, мазмуну данышдырырам. IV синифдә Б. Ваһабзадәнин «Ики саат», М. Ә. Сабирин «Чүтчү», А. Сәһһәтин «Ләј сәһһәри», М. Мүшфигин «Јағыш»; V синифдә С. Ә. Ширванинин «Газ вә дурна», А. Сәһһәтин «Вәтәна», М. Чалилин «Гушчугаз», З. Халилин «Кремл улдузлары», Б. Ваһабзадәнин «Мәктәб јоллары»; VI синифдә Т. Шевченко-нун «Васијјәт» вә с. бу кими ше'рлэрин үзэриндә јухарыда көстәрилдији гајдала иш апарылыр. Белә ше'рлэрин мазмуну мәнимсәнилдикдән сонра әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат верир, ше'ри тәһлил едир, тәрбијәви нәтичәләр чыхардыгдан сонра евдә әзбәрләмәји тапшырырам.

Тәдрисинә ики саат вахт верилән ше'рлэри кечдикдә икә биринчи саатда мәтн үзэриндә иш апарырам. Ше'ри нэсрә чевирир, мазмунуну мәнимсәдир вә тәһлил едирәм. Нәчмәчә нисбәтән кениш, сүжетли ше'рлэрин мазмунуну вә тәһлилинә иш евдә јазмағы, ше'ри әзбәрләмәји тапшырырам. Нәвбәтә дәрәдә икә јалныз мазмун вә тәһлили сорушурам. Шакирдләр ше'рин мазмунуну, идејасыны, бәднин кејфијјәтини бә'зән шифаһи данышыр, бә'зән дә бу һагда јаздыгларыны охујурлар. Әзбәр икә сорушмурам. Нәзәрә алырам ки, јахшы әзбәрләмәк үчүн вахты узатмаг фајдалыдыр. Әзбәри сон саатда сорушурам ки, о вахта гәдәр јахшы әзбәрләјә билсинләр. IV синифдә «Шаһын достлуғу», «Ағыллы инсан вә дәли Күрүн нағылы», «Чејран», «Дуз-чөрәк», «Гызыл шаһинләр»; V синифдә «Султан Сәнчар вә гары», «Чапајев», «Елләр бајрамы», VI синифдә «Кәрпич кәсән кишинин дастаны», «Оғлума нәсиһәт», VII синифдә «Гафурун гәлби»; VIII синифдә «Көрмәдим» вә с. ше'рлэри бу гајда илә кечирәм. Тәдрисинә үч саат вахт верилән «Гызулдуз, Јашар вә Нур нәнә» (IV синиф); «Бакы фәһләларинә», «Азәрбајчан» (V синиф); «Учун, нәғмәләрим», «Күнәшин бачысы» (VII синиф) вә с. бу кими ше'рлэри кечәндә икә тәһлили сон саата сахлајырам. Биринчи саатда мәтн үзэриндә иш апарыр, мазмуну мәнимсәдир, нэсрә чевирирәм вә евдә мазмуну јазмағы тапшырырам. Икинчи саатда әзбәр сорушурам. Үчүнчү саатда икә ше'ри идеја вә бәднин чәһәтдән тәһлил едиб тәрбијәви нәтичә чыхарырам.

Лирик әсәрлэрин тәдриси заманы IV синифдән башлајар, X синифдә гәдәр ардычыл сурәтдә әдәбијјат нәзәријјәсинә

дән мә'лумат верирәм. Әдәбијјат нәзәријјәсинин нечә өјрәнил мәси кениш мөвзудур, бурада мән јалныз ајры-ајры синифләрдә лирик әсәрлэрин тәдриси заманы һансы нәзәри мә'луматын верилмәсиндән данышмаг истәјирәм.

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән илк мә'лумат IV синифдә верилир. Мән бу синифдә нәзмлә нәсрин фәргини, мисра, гафијә, рәдиф, бөлкүнү вә с. элементар мә'луматлары өјрәдирәм. «Илан вә гурбаға»ны кечәркән тәмсил, «Гызыл шаһинләр»и кечәркән епитет һаггында илк мә'лумат верирәм. V синифдә «Бакы фәһләларинә» сатирасыны кечәркән сатира вә әруз вәзни һаггында, «Чапајев»и кечәркән тәшбиһ вә тәкрир һаггында илк анлајышлар верирәм. V синифдә «Газ вә дурна», VI синифдә «Тысбаға, гарга, кәсәјән вә аһу»ну кечәркән IV—V синифләрдә тәмсил һаггында верилмиш мә'луматы кенишләндирирам. Еләчә дә гафијә, рәдиф, неча вәзни, әруз вәзни, бәнд, бејт, бөлкү, ше'рин формалары вә саир дикәр нәзәри мәсәләләр һаггында мә'лумат верир, јухары синифләрдә бу мә'луматы тәдричән мөһкәмләдиб дәришләшдирирам. Гошма һаггында верилмиш мә'лумат VIII синифдә Вагифин, IX синифдә Ашыг Әләскәрин гошмаларыны кечәркән тамамланыр. Еләчә дә X синифдә «Муған», «Ленинград көјлэриндә», «Ленин» поемаларындан данышаркән бәднин тәсвир васитәләри, лирик ритм, поэма һаггында верилмиш мә'лумат тәкрат олунуб кенишләндирилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәр һансы бир нәзәри мә'луматы бир синифдә вермәклә кифајәтләnmәк олмаз. Бу мә'лумат мүнтәзәм, ардычыл верилмәли вә тәкрат олунмагла кенишләндирилмәлидир. Белә олдугда шакирдләр нәзәри мә'луматы јахшы мәнимсәјир вә узун мүддәт јада сахлајырлар.

Ше'ри идеја вә бәднин чәһәтдән тәһлил етмәкдә әсәс мәсәд шакирдлэрин гәлбинә, шүүруна тә'сир көстәриб, онлары дүзкүн тәрбијә етмәк, бәднин зөвглэрини инкишаф етдирмәкдир.

Мән узун иллэрин тәчрүбәсиндән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, муәллим һәр һансы ше'рин тәһлилиндә шакирди ишләтмәјәндә, дүшүндүрмәјәндә, һәр шеји өзү һазыр шәкилдә верәндә шакирд мүстәгил олараг тәнгиди муһакимә јүрүдә билмир, јалныз китабда јазыланлары вә муәллимдән ешитдикләрини тәкрат едир. Демәли, һәр шеји һазыр вермәк дејил, шакирдин өзүндә тәнгиди муһакимә габилитәти јада билмәк, сәрбәст фикир сөјләмәјә алышдыра билмәк вачибдир. Шакирд белә

бир габилитјјәтә ијәләнә билдикдә башгасынын көмәји олмадан әсәр һаггында мүстәгил вә дүзкүн фикир сөйләјә биләр. Мән шакирдләрдә бу габилитјјәти инкишаф етдирмәјә чалышырам. Она көрә дә бу чәһәти нәзәрә алараг, шакирдләри дүшүндүрүр, ше'ра, һадисәләрә, сурәтләрә мүстәгил гижмәт вермәји өјрәдирәм. Бу мәгсәдлә дә мән әсәри, о чүмләдән ше'ри габагчадан, бирбаша өзүм тәһлил етмирәм. Шакирдләрә суаллар верир, онларын фикрини өјрәнирәм, өз мүнасибәтләрини билдирмәји тәләб едирәм. Мәсәлән, V синифдә «Бақы фәһләләриннә» ше'рини тәһлил едәркән шакирдләрә белә суалларла мүрачиәт едирәм:

- Ше'р кимин дили илә дејилир?
- Саһибкарын фәһләјә мүнасибәти нечәдир?
- Шаир саһибкары кимин дили илә тәнгид едир?
- Кечмишдә фәһләләрин вәзијјәти нечә имиш? вә с.

Шакирдләр ше'рин мәзмунундан нәтичә чыхарыб, суалларла мүвафиг чаваблар верирләр. Јалныз бундан сонра өзүм ше'ри идеја вә бәдии чәһәтдән тәһлил едир, шакирдләрин фикирләринә дүзәлишләр верир, шаирин мәгсәди һаггында әтрафлы тәсәввүр јарадырам.

Белә етдикдә шакирдләр ше'рин мәзмунундан нәтичә чыхармаға, мүстәгил фикир сөйләмәјә вә тәнгиди мүһакимә јүрүтмәјә алышырлар. Әсәри бирдән-бирә мүәллим өзү тәһлил етдикдә исә шакирдләр һәр шеји бир нөв һазыр гәбул етмәјә, мүәллимин дедикләрини механики сурәтдә јадда сахламаға чалышырлар.

Мән ше'ри әзбәрләмәк гајдасы һаггында да шакирдләрә мәсләһәт верирәм. Онларә өјрәдирәм ки, ше'ри бирдән-бирә бүтөв һалда әзбәрләмәк чәтиндир, һәм дә чох вахт тәләб едир. Она көрә ше'ри бәндләрлә, һиссә-һиссә әзбәрләјиб өјрәнмәк лазымдыр. Шакирдләр бу һиссәләри ајры-ајрылыгыда әзбәрләдикдән сонра онларын мәна әлагәләрини нәзәрә алмагла бүтөв шәкилдә өјрәнирләр. Белә олдугда мәзмун дүзкүн баша дүшүлүр, һиссәләр арасында мәнтиги әлагә јараныр вә ше'р јакшы өјрәнилир.

Мән ејни заманда унутманын гаршысыны алмаг үчүн әзбәрләнмиш ше'рләри вахташыры тәкрат етдирир, рүбүн вә илин сонунда јенидән сорушурам. Она көрә дә шакирдләр ше'ри узун мүддәт јадда сахламаг, јери кәләндә ондан истифадә етмәк мәгсәдилә, шүүрлу сурәтдә вә һәвәслә әзбәрләјирләр.

Ше'ри әзбәр сөйләмәк гајдасыны да шакирдләрә өјрәлифијә олдуғундан, онун дејилиши нәсрдән әсәслә сурәтдә фәргләнир. Ше'р елә дејилмәлидир ки, онун бәдии тә'сир гүввәси итмәсин. Бунунла әлагәдар оларәг мән, бәдии гираәтин шәртләрини дә шакирдләрә изаһ едирәм. Гејд едирәм ки, ше'рин дејилиши онун мәзмунундан асылы олмалыдыр. Белә ки, тәсилһамла, пафосла дејилмәлидир.

Мәзмунунда мүбаризлик, мәтинлик руһу олан ше'рләр исә елә дејилмәлидир ки, һәмин мүбаризлик, мәтинлик сәсин аһәнкинә ајдын һиссә олунсун, динләјичијә тә'сир етсин.

Нисбәтән кәдәрли, бәдбин руһлу вә дәрин фәлсәфи мәналы ше'рләри дә мәзмунуна ујғун оларәг, ағыр-ағыр, тәмкинлә вә кәдәрли бир сәслә демәји мәсләһәт көрүрәм. Бу кәдәр сәсин титрәјишиндә, аһәнкинә дә һиссә олунмалыдыр.

Мәснәви формалы ше'рләрин дејилиши дә башгаларындан фәргләнир. Мән бу барәдә вә әруз вәзни һаггында да шакирдләрә мә'лумат верир, һәмин вәзндә јазылмыш ше'рләрин дејилиш гајдасыны өјрәдир, дүзкүн сөйләмәләринә диггәт јетирирәм.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә шакирдләр һәр һансы ше'ри өз мәзмунуна вә аһәнкинә ујғун оларәг, дүзкүн вә бәдии шәкилдә әзбәр сөйләјә билирләр.

Мән башга дәрсләрдә олдуғу кими, ше'рин тәдрисиндә дә дәрсин интенсивлијинә фикир верир, вахта гәнаәт етмәјә, аз вахтда чох шеј өјрәтмәјә вә чох шакирддән сорушмаға чалышырам. Хүсусилә ше'рин сорғусу заманы бунун үчүн даһа әлверишли имкан әлдә етдик. Мәсәлән, мән ше'ри һиссә-һиссә һамыдан сорушурам. һиссәләрин һәчми дә ше'рин һәчминдән, мәзмунундан асылы олур.

Һәр шакирд бир, јахуд ики бәнди сөйләјир. Ејни заманда вахт итирмәк үчүн габагчадан сорғунун гајдасыны е'лан едирәм. Парталар үзрә чәркәләрин сырасыны мүәјјәнләшдирирәм. Чәркәләрдә һансы сыра илә (ирәлидән архаја, јахуд архадан ирәли; солдан саға, јахуд сағдан сола) чаваб вермәли олдуғларыны билдирирәм. Бу гајда илә шакирдләр бир-биринин ардынча чәлд чаваб верирләр. Сорғунун истигамәти һәмишә ејни олмүр. Белә олса, һәр кәс кимдән сонра чаваб верәчәјили вә ше'рин һансы һиссәсини дејәчәјини габагчадан биләр, јалныз о һиссәни өјрәнәр. Буна јол вермәмәк үчүн

соргунун форма ва истигамәтини һәмишә дәјишдирирәм. Мә-
салән, бир дәфә биринчи чәркәдән, о бири дәфә икинчи, үчүн-
чү чәркәдән башлајырам. Бир дәфә архадан ирәли, бир дәфә
сағдан сола. Бир дәфә ше'рин бир бәндини, бир дәфә ики
бәндиғи, бир дәфә үч бәндиғи сорушурам вә с.

Шакирдләрә бирчә чүмлә илә бу гәјданы билдирдикдән
сонра онлар, тәклиф көзләмәдән, вахт итирмәдән бир-бири-
нин ардынча тез ајага дуруб, јерләриндәчә ше'рин бир һисса-
сини әзбәр сөјләјирләр. Бә'зән дә әзбәр демәк үчүн ше'рин
һәчмини мүүјјән етдикдән сонра шакирдләрин адыны чәки-
рәм. Артыг сөз ишләтмәдән ады чәкилән шакирд тез ајага
галхыб чаваб верир.

Соргунун бу чүр тәшкили нәтичәсиндә вахтдан сәмәрәли
истифада олунур. 10—15 дәгигәдә бүтүн синфин ше'ри нә дә-
рәдәдә әзбәрләдиғи јохланылыб мүүјјән едилир. Соргунун бу
чүр тәшкили билиғиғи гижмәтләндирилмәсинә дә тәсир едир.
Белә ки, бу чүр сорғу нәтичәсиндә синфин үмуми һазырлығ
сәвијјәси јохланылыр. Билмәјән тез мәлум олур. Лакин ола
биләр ки, шакирд тәсадүфән сорушулан бәнди билмәсин.
Буну нәзәрә алыб, башгасыны сорушурам. Билмәсинә әмин
олдугдан сонра «2» гижмәт јазырам. Мүсбәт гижмәт вермәк
истәдијим шакирдләрдән исә бир гәдәр әтрафлы сорушурам.
Габилитәтинә бәләд олдуғум вә јахшы һазырлашдығына әмин
олдуғум шакирддән бир парча сорушмагла кифәјәтләнир, гиж-
мәт јазырам.

Дәрсдә ше'рин тәһлили дејил, јалиғыз әзбәр сорушулдугда
гижмәти бу гәјдә илә верирәм. Лакин ше'рин тәдрисинә вери-
лән вахтдан асылы оларағ, бә'зән идеја вә бәдиғи тәһлили дә
әзбәрлә бирликдә сорушурам. Бу вахт јенә дә әзбәр сорғу
јухарыдакы гәјдә илә кедир, лакин вахта даһа чох гәнаәт ет-
мәк мәгсәдилә ше'ри даһа кичик парчалара бөлүб сорушурам.
Бундан сонра тәһлили әсасән суал-чавабла сорушурам. Һама-
ны ишләдирәм. Синфин үмуми һазырлығ сәвијјәсини мүүјјән
едирәм. Лазым кәлдикдә бир нечә нәфәрә данышдырырам. Бу
чүр дәрсләрдә шакирдләрин билиғиғи гижмәтләндирирәм
һәм әзбәр сөјләмәләрини, һәм дә нечә тәһлил етмәләрини нә-
зәрә алырам. Гижмәт сорғудан сонра, дәрсин гуртармасына
1—2 дәгигә галмыш верилир. Гижмәт верәркән һәм дә шакир-
дин јени дәрсә нечә гулаг асмасыны вә нечә мәнимсәмәсини
дә нәзәрә алырам. Она көрә шакирдләр јени дәрсә дә диғәтлә
гулаг асыр, фәал иштирак едирләр.

ДРАМАТИК ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ АКУСТИК ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРДӘН ИСТИФАДА ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Тејмур РЗАЈЕВ

Азәрбајҗан Елми-Тәдғигат Педагогика Институтунун аспиранты

Акустик техники васитәләр бәдиғи әсәрләрин, хүсусән
драматик әсәрләрин тәләб олунан сәвијјәдә өјрәдилмәси үчүн
кениш имканлара маликдир.

Республикамызын әксәр мәктәбләриндә акустик техники
васитәләр — электрофон, магнитофон, радио-гәбуледичи вә
радио говшағы вардыр.

Дәрсдә акустик техники васитәләрдән сәмәрәли истифа-
да едилмәсини шәртләндирән башлыча амилләрдән бири мұ-
вағиг дидактик вәсаитин олмасыдыр.

Дәрсдә әјаниликдән сәмәрәли вә мәгсәдәүјҗүн истифада
едилмәси мүүллимдән хүсуси һазырлығ тәләб едир. Дәрсдә
техники әјанилик тәтбиг едән мүүллим бу ишин дидактик әсас-
ларыны дәриндән билмәклә јанашы, шакирдләрин психолоғи
әһвали-руһијјәсини дә дүзкүн мүүјјәнләшдирмәјә габил олма-
лыдыр. Сәс јазыларындан истифада заманы мүүллим шакирд-
ләрин фәаллығына педагоғи усталыгла нәзарәт етмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләринин ефектини јүксәлтмәк, шакирдлә-
рин бәдиғи әдәбијјатын естетик вә тәрбијәви тәсир күчүнү да-
һа габарығ дәрк етмәләри бахымындан көркәмли актјорларын
иғасында һазырланмыш сәс јазылары мүстәсна әһмијјәт кәсб
едән әјани вәсаитдир.

Көркәмли совет методистләри М. А. Рыбникова, Н. И.
Кудрјашев вә башгалары чох һағлы оларағ көстәрирләр ки,
әдәбијјат тәдрисинин әсас әјани вәсаити мүүллимин иғтидир.
онун мүүјјән фикри образлы, ајдын вә аңлашығлы ифада етмә
бачарығыдыр.

Бу мәнәда сәс жазылары мұәллимни ишини тамамлаған әливерини әжанликлар.

Биз ваз. Јахуд лент жазыларыдан дәрсин һансы мәрһәләсиндә вә нә мәхсәдә истифадә одоәжимиз әһвалчәдән дәгит мӯәҗҗәләшдирик. Мувафиг сәс жазысыны дәрсә башламаадан әһвал истифадә үчүн һазыр вәзиҗҗәгә кәтиририк.

Драматик әсәрин өҗрадилмәсинин һәр бир мәрһәләсиндә сәс жазысынын төгбиги мүмкүн вә хеҗирлидир. Бууула јана-шы мұәдәлим әсәрин идеја-мәзмунуну, аҗры-аҗры сурәтләрини сәһиҗәси, сәнәткарлығ вә дия хусусиҗәтләринини өҗрадилмәсиндә сәс жазыларыдан истифадә әлунамасынын спесификасыны дүәкүн мӯәҗҗәләшдиририк.

Биз мӯәҗҗәл пјесин өҗрадилмәсинә башлаҗаркән шакирдләрин әсәри әһвалчәдән нечә мұәдәлә әтдикләрини мӯәҗҗәләшдирик вә онларын диггәтини јени өҗрадилмәҗә башланан әсәр әтрафында чәмләшдирик мәҗсәдилә сәс жазыларыдан истифадә едирик.

Мәсәлә, Н. Вәзировун «Мүсәбәти-Фәхрәддин» фачиәсини мәзмуну үзәриндә ишә белә башлаҗарам: мәвзуну е'лап етмәдән Рүстәм бәҗин әһвалчәдән вә бешинчи мәчлисләрдәки монолоғларынын лент жазысыны сәсләндирик.

Сәс жазысы дилләһилдикдән сонра шакирдләрә ашағыдакы суалларла мұрачәһәт едирик.

— Дилләһилдик монолоғлар һансы әсәрдәндир?

— Монолоғлар һансы сурәтин дилләһилдикдән көтүрүлмүшдүр?

— Монолоғларын әсәрдәки јери һаггында нә деҗә биләриниз?

Јахуд, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасынын өҗрадилмәсинә башланан илк дәрсә еҗин мәҗсәдә Исхәндәрин гәбристанлығ сәһиәсиндәки монолоғуну сәсләндирик олар.

Ишин бу чүр тәшкили илә шакирдләрин диггәти бүтүнлүкдә пјесин өҗрадилмәсинә чәлб едилер. Онлар дәрсин сонун гәдәр там фәаллығ көстәрир, суалларла аҗдын вә дүшүнүлмүш чаваблар верер, јорғунлуг һиссә етмириләр.

Сәс жазылары драматик әсәрләрин өҗрадилмәсинин әсәс мәрһәләси олан аҗры-аҗры сурәтләрин сәһиҗәләндирилмәсининдә даһа чох фәјда верер.

Биз бу мәҗсәдә һәм күтләви сәһиәләр, һәм дә характерик монолоғ вә диалоғларын сәс жазыларыдан кениш сурәтлә истифадә едирик.

Мәсәлә, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасынын өҗрадилмәси замана баһ гәһрәмәнин хәсәлиҗи — онун аиләҗә, гадына мұнасибәти һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јаратмағ үчүн икинчи мәчлисдән Һачы Гара илә Түкәәни диалоғунун лент жазысынын сәсләндирилмәси мәҗсәдә мувафигдир.

С. Вургунун «Вағиф» пјесинин өҗрадилмәси процесиндә әсәрин баш гәһрәмәнини сәһиҗәләндиририк биринчи пәрдәнин икинчи шәкли, дөрдүнчү пәрдәнин сәккинчи шәкли әсәсиндә һазырладығымыз лент жазыларыдан истифадә етмәк хеҗирли нәтичәләр верер.

Биринчи пәрчәдә Вағифин сәдә коңд адамларына бәсләдиҗи сәһиә мәһәббәт, шаирини һуманизми вә парлаг әксини тәһшәр. Бу сәһиә Вағифин сарај һәҗәтинда ифратини вә азалдығ һәсрәтини аҗдын әкә етдирик.

Икинчи пәрчәдә Гачарла үз-үзә даҗанмын халғ шаири Вағифин иради кәҗфиҗәтләри — јениләмәлиҗи, халғ вә Вәтән һәмнә чаныны фәдә етмәҗә һазыр олдуғу јүксәк сәнәткарлығ һафәсу илә әкә етдирилмишдир.

Гәҗд едәк ки, һәмнә сәһиә Вағифлә Гачар сурәтләринин мұраҗисәли сәһиҗәсинә дә һмкан јарадыр.

Сәс жазылары дилләһилдикдән сонра һәмнә пәрчалар әтрафында мұсаһибә апармағла шакирдләрдә Вағиф сурәти һаггында биткин тәсәввүр јаратмағла чалышыр, һәмнәнин онларын дилләһилдик гәбилиҗәтләрини дә мӯәҗҗәләшдиририк.

Шакирдләрин әһкин иитг мәдәһилләтинә јиҗәләһилдикдә драматик әсәрин ролу бәҗүкдүр. Бу онула изаһ едилер ки, башга жаирлардан фәргли оларат драматуркијада чалы халғ данынын дилләһилдик хусусиҗәтләри даһа кениш тәһәһүр едир.

Азәрбаҗан драматуркијасынын бәһисә М. Ф. Ахундов о дөврәдә Азәрбаҗан дилләһилдик өҗрәһилдик һәвәсиндә олан әһиә биләр үчүн вә комедијаларын јекәнә ориҗинал әсәрләр ки ми төгдим едәрәк јазырды: «Анчәг онларын вәситәсилә татар (Азәрбаҗан — Т. Р.) дилләһилдик руһуну, хусусиҗәтини, чүмләләрини, ифәдәләрини гурулушуну, фә'лләрини вә сөзләрини мұхтәлиф һалларла дүшмәсини өҗрәһилдик олар (Әсәрләри, III чилд, Азәрбаҗан ССР ЕА нәшириҗәти, Бақы, 1962, сәһ. 71).

Бу мәнәда әдәбиҗәт мұәллимләринин драматик әсәрләрин мәзмуну үзәриндә ишә вә роллар үзәрә охуҗа кениш јер вермәләри тәғдириләҗидир.

Әз иш тәчрүбәһилдик, республикамызын мәктәбләриндә апардығымыз мұсаһилдәләрә вә шакирдләрә тәшкил етдиҗи-

миз хүсуси мүсаһибаларә иснад едәрәк демәлијик ки, драматик әсәрләрдән сечилмиш характерик нүмунәләрин сәс јазыларынын мүвафиг мәрһәләләрдә сәсләндирилмәсинин ашағыдакы мүсбәт нәтичәләри олур.

1. Вахта гәнаәт едилир, тә'лим просесинин интенсивлији артыр.

2. Әсәрин идеја-мәзмуну дәриндән вә образлы мәнимсәниilir.

3. Шакирдләрин диггәти бүтүнлүкдә мүәллимин тә'лим мәгсәдинә јөнәлир. Онлар алдыглары естетик зөвг вә емоционал тә'сир нәтичәсиндә јорғунлуг һисс етмир, дәрс боју фәал вә мәнсулдар зәһни фәалијјәт кәстәрирләр.

4. Сәс јазысы динләнилмиш сәһнәләр узун мүддәт, там тәфәрруаты илә јадда галыр.

5. Шакирдләр, көркәмли актјорларын ифасында сәсләндирилмиш монологлары әзбәрләмәјә хүсуси һәвәс кәстәрир, онлары ифадәли вә тә'сирли сөјләмәк бачарығына јијәләнирләр.

6. Шакирдләрдә үмүмән драматуркијаны өјрәнмәјә дәрин мараг јараныр. Онлар сәһнә сәнәтинин сирләри илә таныш олмаға, сәһнә әсәрләринә тамаша етмәјә даһа чох һәвәс кәстәрирләр.

7. Шакирдләрин ифадәли оху габилијјәти инкишаф едәрәк тәкмилләшир—нитгләри даһа зәнкин вә сәрраст олур.

Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә радионун имканларындан кениш истифадә етмәк мүмкүндүр.

Азәрбајчан радиосу мүнтәзәм олараг театр сәнәтинә һәср олунмуш мараглы әдәби-бәдији верилишләр тәшкил едир. Биз радио вә телевизиянын һәфтәлик програмы әсасында шакирдләрә мүвафиг ев тапшырыглары веририк.

Мәсәлән, јахын вахтларда өјрәдиләчәк, јахуд өјрәдилмәкдә олан драм әсәринин радио тамашасы илә әлагәдар шакирдләрә белә бир тапшырыг вермәк олар: онлар радио тамашасыны диггәтлә динләјиб, алдыглары тәәссүраты јазылы әкс етдирмәли, имканы оланлар исә даһа чох тә'сирләндикләри парчалары магнитофон лентинә јазыб мәктәбә кәтирмәлидирләр.

Бә'зән елә олур ки, әсәр өјрәдилдикдән мүәјјән мүддәт сонра онун радио тамашасы сәсләндирилир. Белә һалларда мүәллим әввәлләрдә газанылмыш биликләрин давамлылығы

ны јохламаг вә онлары мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә дә јухарыдакы мәзмунда тапшырыглар верә биләр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, бу јолла шакирдләр динләнилмиш әсәр үзәриндә әмәли јарадычылыг иши апарыр, мүһүм зәһни фәалијјәт нәтичәсиндә өз билик даирәләрини кенишләндирирләр.

Мүәллимин хүсуси кәстәриши әсасында динләнилмиш радио верилиши илә әлагәдар јазылы чалышмаларын ичрасыны дәрсдә диггәтлә јохламаг (мүвафиг мүсаһибә, фәрди сорғу апарылмасы вә с.) шакирдләри бу гәбилдән олан тапшырыглары даһа чидди мәс'улијјәт вә һәвәслә ичра етмәјә сөвг едир.

Тапшырыглары мүвәффәгијјәтлә ичра етмиш шакирдләрин әмәјинин синиф гаршысында рәғбәтләндирилмәси дә ишә мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Көрүндүјү кими, акустик техники васитәләрин тә'лим просесинә тәтбиги асан вә әлверишлидир. Нәтичә олараг демәлијик ки, әдәбијјат дәрсләриндә сәс техникасындан истифадәнин тә'лим просесинә даһа сәмәрәли тә'сир кәстәрмәсини тәмин етмәк үчүн ики амилә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Әввәлән, тә'лимин мүасир тәләбләрини өдәјән јени «Азәрбајчан әдәбијјаты фономүнтәхәбаты»нын тәртиби вә истеһсалы; икинчиси исә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә сәһәсиндә иттифаг мигјасындакы габагчыл тәчрүбәнин мүнтәзәм өјрәнилиб әмәли фәалијјәтә тәтбиг едилмәси зәруридир.

ИФАДЭЛИ ГИРАЭТДЭ ТЕХНИКИ ВАСИТЭЛЭРДЭН ИСТИФАДЭ

Тәйяр ЧӨФЭРОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүэллимни

Мүасир тәләбләрден бири дә шакирдләрдә зәнкин нитг вәрдишләри жаратмагдыр. Мүасир техники-тәрәгги буна кениш имкан верир. Һазырда техники васитәләрин көмәји илә шакирдләр өз нитгләринни китаб чүмләләри илә дежил, орижинал чүмләләрлә зәнкинләшдирир вә көзәл данышмағы бачарырлар. Доғрудур, бу фикри бүтүн шакирдләр һаггында демәк олмаз. Шәһәр вә район мәркәзләриндән узаг олан кәндләримизин бир сыра мәктәбләриндә техники васитәләрин чатышмамазлыгы үзүндән шакирдләр бу чәһәтдән чәтинлик чәкирдләр. М. И. Калинин 1940-чы ил апрелин 7-дә Москва шәһәринин Бауман орта мәктәбләри јухары синиф шакирдләринин мүшавирәсиндә демишди:

«Јслдаш әләчылар, мән сизә демәлијәм, сиз јахшы, көзәл данышырсыныз, анчаг ачыг дедијим үчүн үзр истәјирәм. Неч дә орижинал данышырсыныз... Сизин нитгиниз савадлы гурулмушдур, она неч вәһлә ирад тутмаг олмаз. Нитгиниз һәр чәһәтдән аһәнкдар вә һамардыр, анчаг белә нитг неч кәси һәләчавландырмыр, нә шүүра, нә үрәјә неч бир шеј вермир... Һәләлик сиз өз сөзләринизлә дежил, өзкәләринин һазыр сөзләри илә данышмаға чәһд едирсиниз. Сизин нитгиниз һәрарәтсиз әј ишығына охшајыр».*

Бу, доғрудан да беләдир. Орта мәктәбләримиздә апарылан мүшавидәләр кәстәрир ки, јухары синиф шакирдләринин чоху өз нитгини һазыр китаб чүмләләри әсасында гурмағы ба-

* М. И. Калинин. «Коммунист тәрбијәси һаггында». Бакы, Ушагкәнчәшр, 1948.

чарсаалар да орижинал фикир сөјләмәкдә чәтинлик чәкирдләр. Һәмнин нөгәсаны арадан галдырмаг үчүн дил-әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин нитгинә нәзарәт етмәли, јерсиз тәкрарлардан онлары узаглашдырмалы, сөзләрин дүзкүн тәләффүз едимәсинә һанл олмалыдырлар.

Бу бахымдан Азәрбајчан дилинин әдәбијјатла вә ја әкси-на, әлагәли өјрәдилмәси вачибдир. Белә ки, шакирдләр Азәр-бајчан дили васитәсилә сөзләрин дүзкүн тәләффүз олунамасы-рәван охумаға алышырлар. Демәк, дүзкүн тәләффүзлә ифадәли гираәт үзви сурәтдә бири дикәрини тамамлајыр. Сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји бачармајан шакирд илә чүмләләри вә әдәби-бәднин әсәрләри дә ифадәли охуја билмир.

Дүзкүн тәләффүз әсасында охунан бәднин әсәр шакирд-ләрә көзәл һиссләр ашылајыр вә нитгин зәнкинләшмәсини тә-мин едир.

Шакирдләрә сөзләрин дүзкүн тәләффүз гајдасыны вә әдә-би-бәднин парчаларын ифадәли гираәт вәрдишини ашыламагда бир сыра техники васитәләрден истифада етмәјин ролу бөјүк-дүр. Тәлим просесиндә тәтбиг едилән һәмнин техники васитәләр ичәрисиндә магнитофондан кениш истифада етмәк даһа чох фајда верир. Бәднин әсәрин ифадәли гираәтин заманы фәни мү-әллими әввәлчә тәләффүзү чәтин мәнимсәдилән сөзләри маг-нитофонда сәсләндирмәли, нәзарәтедичи чиһазлардакы сиг-налар васитәсилә ону динләмәјә шакирдләри алышдырма-лыдыр. Бу заман шакирдләр һәмнин сөзләрин тәләффүз гај-дасыны мәнимсәјәчәк, гираәт просесиндә бу чәтинлијин өһдә-синдән бачарыгла кәләчәкләр.

Ифадәли гираәтә башламагдан әввәл, мүәллимин рәһбәр-лији илә шакирдләр тәләффүзү чәтин олан сөзләри группаш-дырмалы вә техники васитәләрин көмәји илә һәмнин сөзләрин тәләффүз гајдаларыны өјрәндикдән сонра охуја башламалы-дырлар.

Бу заман магнитофонун көмәји илә шакирдләр нитгләри-ни образлы шәкилдә гурмаға адәт едир, дилин ихтијарында олан сәсләнмә васитәләри илә практик сурәтдә таныш олур-лар. Магнитофонда сәсләнән бәднин әсәрин ифадәли гираәтин-дә охунун техники чәһәти олан мәнтиги вурғу, сәс тону, нитг такты, интонасија вә фәсиләни шакирдләр даһа әјани шәкилдә гаврајырлар. Фикримиз дәрәс нүмунәси илә изаһ едәк:

Мәсәлән: IV синифдә «Һәмчинс үзвү чүмләләр» мөвзусу-нун тәләффүзлә әлагәдар олан чәһәти магнитофонла апары-

лан дәрәдә шакирдләре тәхминән ашагыдакы гәҗдада өҗрәдн-
дә биләр. Мәсәлән, мұаллим бу иши С. Вурғунун «Заманың
бајрагдары» поемасындан алынмыш ашагыдакы парча үзә-
риндә тәшкил едә биләр.

Бәшәрин вичданы, сшги, үрәји,
Зәһни, дүшүнчәси, фикри, диләји,
Бүтүн јер үзүнүн хош кәләчәји,
Һәр зәвгү, сәфасы — партијамыздыр.

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Даг үстә даг гојан зәһнин, зәһмәтин,
Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы — партијамыздыр.

Јахшы олар ки, синиф, поемадан алынмыш һәмин парча-
ны кәзал сөз устады олан бир актјорун магнитсфона јазыл-
мыш нитгиндә дивләсин. Әввәлчә, шакирдләрин бир нечәси
ше'ри ифәдәли сурәтдә охујур вә мұаллим лазыми кәстәриш-
ләр, верир. О, ше'рдә һәмчинс үзләр олдуғуну, онларын инто-
насија илә дејиләдјини, ше'рин үмуми интонасијасынын инда
интонасијасы олмасыны шакирдләрә хатырладыр. Белә бир
һазырлыгдан санра шакирдләрин дигтәти магнитофон лентин-
дә јазылан ше'р нүмунәсинин шакирд тәрәфиндән охусуна јө-
налдылар. Әввәлчә, шакирд охусу, сонра исә актјорун ифасын-
да ше'р магнитофонда сәсләндирилир. Һәр ики оху мұаллимни
рәһбәрлији илә шакирдләр тәрәфиндән мұгајисә едилир. Бу
һалда шакирдин охусу илә актјорун охусунун фәргли чәһәт-
ләри арашдырылыр. Мә'лум олур ки, шакирд охусуна нисбә-
тән актјорун охусу даһа дүрүстдүр. Магнитофонла апарылан
һәмин дәрәдә әсасән үч мұгајисәдән истифадә едилмәлидир:

1. Һәмин парчада шакирд тәләффүзүнүн вә охусунун мұ-
гајисәси;
2. Шакирд вә мұаллим тәләффүзү вә охусунун мұгајисәси;
3. Шакирд, мұаллим вә актјор тәләффүзү вә охусунун мұ-
гајисәси;

Биринчи мұгајисәдә кәтүрүлән ејни ше'р парчасы ики-
үч шакирд тәрәфиндән ифәдәли охунур. Оху магнитофон лен-
тинә јазылыр. Һәмин оху бир нечә дәфә шакирдләр тәрә-
финдән дивләнилир. Охуда иштирак етмәјән шакирдләр ше'-
рин ифәдәли охусуну мұзакирә едилрәр. Бу вахт мұаллимни
рәһбәрлији илә ән јахшы гираәтә малик шакирд мұәјјәнләш-
дирилир.

Икинчи мұгајисәдә ше'ри әввәлчә мұаллим, сонра исә бир
нечә шакирд охујур. Һәр ики оху арасында олан фәргләр мұ-
гајисә едилир. Мә'лум олур ки, мұаллим шакирдләрдән фәрг-
тонуну алчалдыб-јүкәәлтмәклә ше'рин тә'сир тәләффүз едир, сәс
сәклијини нүмајиш етдирир. Әлбәттә, мұаллим һәмишә ша-
дәр тәрбијә етмәлидир.

Үчүнчү мұгајисәдә шакирд, мұаллим вә актјорун тәләф-
фүзү вә ифәдәли охусу магнитофонда сәсләндирилир вә мұга-
јисә едилир. Мұгајисә заманы мұаллим гејд едир ки, актјор
сөзләри дүзкүн тәләффүз едир, онун нитгиндә сөзләрдәки вур-
гунун интонасија вурғусу олдуғу мұәјјәнләшир. Бу да гираәт-
тин ифәдәлилијини, дүзкүнлүјүнү тә'мин едир.

Бир сыра мәктәбләримиздә фәни мұаллимләри техники
васитәләрин кәмәји илә гаршыја чыхан һәмин чәтинликләрин
арадан галдырылмасына наил олурлар. Бу чәһәтдән Бақынун
Шаумјан рајонундакы 201 нөмрәли орта мәктәбин мұаллими
Т. Мәммәдованын апардығы иш характерикдир. Тамилла мұ-
әллимә IV синифдә «Вурғу» мөвзусуну кечиб гуртардыгдан
ссыра «Дүзкүн әдәби тәләффүз вә кечиләнләрин тәҗрары»
мөвзусунун тәдрисинә белә бир мұсаһибә илә башлады:

М. — Азәрбајҗан дилиндә сөзләрин дејилиши илә јазылышы
арасында нә кими фәрг мұшаһидә едилир?

Ш. — Биз сөзләри әсасән ешитдијимиз кими јазмаға чалы-
шырыг. Лакин бир чох сөзләрдә тәләффүз едилән сәсләр онла-
ры ифадә едән һәрфләрә ујғун кәлмир. Белә сөзләри ешитди-
јимиз кими јазмырыг.

М. — Ким мисал кәстәрә биләр?

Ш. — Мәсәлән: «Китаб» сөзүнү тәләффүз едәркән сөзүн
сонундакы «б» һәрфи «п» кими тәләффүз едилир, јә'ни карла-
шыр. Јазыда исә «б» илә јазылыр.

М. — «Б» самити нә заман «п» кими тәләффүз едилир?

Ш. — «Б» самити сөз сонунда вә кар самитләрдән әввәл
кәлдикдә карлашыб «п» кими тәләффүз едилир.

М. — Доғрудур. Бәс «г» самити нә заман карлашыр вә не-
чә тәләффүз едилир?

Ш. — «Г» самити сөз сонунда «х», кар самит гаршысында
вә еләчә дә сөз ортасында гоша ишләндији заман «к» кими тә-
ләффүз едилир.

М. — Ким мисал сөјләјәр?

Ш.—Папаг, торпаг сөзлөрү—папах, торпах кими, мэг-сөл, нөгтө сөзлөрү—мәксэд, нөгтө кими вә чаггал, баггал тогта сөзлөрү—чаккал, баккал, токка кими тәләффүз едиллир. (Башга самитләр дә бу гәјда илә сорушулуб тәкрат едиллир).

М.—Сантләр ичәрисиндә дә тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олаилары вардырмы?

Ш.—Бәли, вардыр. Мәсәлән «а» санти алынма сөзләрдә узун тәләффүз едиллир. «Алим» сөзүндәки «а» сантинин узун тәләффүз едилмәси буна мисал ола биләр.

Беләликлә, Т. Мәммәдова шакирдләрлә бирликдә тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сани вә самитләрниг мүәјјәнләшдирәрәк, онлар үзәриндә иш апарыр. Бу мүсәһибә шакирдләрә фонетика бәһсиндән өјрәндикләрни мөвзулары бир даһа хатырладыр вә онларын әлдә етдикләрни биләкләри системләшдирәрәк дәринләшдирир.

Т. Мәммәдова дәрсин сонунда шакирдләрә әдәбијатдан јеничә кечдикәри Абдулла Шайгин «Көч» һекајәсинин бир һиссәсини евдә ифадәли охумағы өјрәнмәји вә һәмин һекајәдә тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сөзләри сечиб дәфтәрләринә јазмағы тапшырды. Беләликлә, мүәллимин бу дәрси чанлы вә марағлы кечди. Дәрсдә шакирдләр фәал иштирак едәрәк баша дүшдүләр ки, фонетиканын һәмин синифдә өјрәнилмәси тәкчә орфографија вә орфоэпија гәјдаларыны мәннимсәмәк үчүн дејил, һәм дә Азәрбајчан дилинин әдәби тәләффүз гәјдаларына, ифадәли гираәт вәрдишләринә јијәләнмәк үчүн дә әһәмијјәтлидир.

Тамилла Мәммәдованын дәрсиндән кәтирдимиз һәмин нүмунә әдәби тәләффүз вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә һәср олунса да белә бир вә ја бир нечә дәрсдә шакирдләр дүзкүн тәләффүз вә ифадәли гираәт вәрдишләринә јијәләнә билмәзләр. Дүзкүн әдәби тәләффүзә вә ифадәли гираәтә јијәләнмәк вәрдиши, јалныз тәдричән, һәм дә узун сүрән тәлим просесиндә әлдә едилә биләр.

Морфолокијанын тәдриси просесиндә дә шакирдләрә дүзкүн тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләри ашыламағ мүмкүндүр. Фәни мүәллими һәр бир грамматик форманын јазылышыны өјрәдәркән оиун дүзкүн тәләффүзүнү дә баша салмалы вә буилари шакирдләрә мүгајисәли шәкилдә мәннимсәтмәлидир. Әдәби-бәди и әсәрләрин ифадәли гираәтинә һазырлығ мәг-

сәди илә әсәрдә олан чәтин сөзләр изаһ едилмәли, јери кәлдикчә һәмин сөзләр морфолоки (вә ја етимолоки) чәһәтдән изаһ едилмәлидир.

Бәрдә рајону 6 нөмрәли шәһәр сәккизиллик мәктәбинин дил-әдәбијат мүәллим Х. Әләкбәров IV синифдә «Исим һағ-замаи, онларын мисал кәтирдикләри: алмаз, автомобил, тү-фәнк, чәкич, сәгсәған фишәнк, ағач вә с. исимләрин дүзкүн тәләффүз едилмәдијини мүсәһибә илә јазылышы арасында магнитофону ишә саларағ дејилиши илә јазылышы арасында иш заманда һәрфи тәләффүзлә әдәби тәләффүзүн фәргли чәдылды. Исә анд нүмунә кәтирән шакирдләрә бир даһа хатырладүшәрәк, јухарыда гејд едилән сөзләри јенидән дүзкүн тәләффүз етди.

Шакирдләрә дүзкүн тәләффүз вә ифадәли гираәт вәрдишләринин ашыламағ ишиндә синтаксисә анд апарылан мәшгәләләрин ролу бөјүкдүр.

Синтаксисә анд апарылан мәшгәләләрин әсасында шакирд интгинин дәгиглији вә ифадәлији мәсәләси дурмалыдыр. Оху заманы үзәринә мәнтиги вурғу дүшән һечаны вә ја сөзү шакирдләрә өјрәтдикдә, онлар фәсиләјә дүзкүн риәјәт етмәјә алышырлар.

Бу ишдә техники вәсантин көмәји вәчибдир.

Әдәбијат дәрсләриндә дүзкүн тәләффүз вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси үзәриндә иш апараркән сөз усталары Әли Зейналов, Солтан Нәчәфов вә башгаларынын ифасында лент вә ја вал јазыларыны дилләмәклә ишә башламағ, шакирдләрин ашағыдакы вәрдишләрә јијәләнмәләринә мүсбәт тәсир кәстәрир:

- а) шакирд тәфәккүрүнүн фәаллашмасына;
- б) сөзләрин вә чүмләләрин дүзкүн тәләффүз едилмәси вә ифадәли охунмасына;
- в) әсәрин сәнәткарлығ хүсусијјәтләринин дәрк едилмәсинә;
- г) әсәрин идеја-бәди тәһлили үчүн зәмин јаратмасына;
- ғ) бәди сәзә марағ вә мәнәббәт һисси тәрбијә едилмәсинә;
- д) көзәл шифаһи вә јазылы интгә сәһиб олмаларына вә с.

Азәрбајчанын јухарыда гејд едилән мәшһур сөз усталарынын ифасында охунан әсәрләрин магнитофон лентләри вә вал јазыларына шакирдләрин диггәтлә гулаг асмаларыны тәмиң етмәк, онларда оху техникасыны инкишаф етдирир. Ифадәли охунун ән мүсбәт чәһәти шифаһи нитгин инкишафына хидмәт етмәсидир.

Бакынын Ленин рајонундакы 198 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимә Лејла Билал гызы әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри ифадәли охуја алышдырмагла јанашы, онларда көзәл шифаһи нитг вәрдишләри тәрбијә етмәк мәгсәди илә Азәрбајчан дилиндән өјрәнилмиш материаллардан кеңиш истифадә едир. Лејла мүәллимә V синифдә Аббас Сәһһәтин «Вәтән» ше'рини тәдрис едәркән, бу чәһәтә хүсуси фикир верир. О, ше'рин ифадәли охусуна башламагдан әввәл Аббас Сәһһәт һаггында гысача мә'лумат верди. Мүәллим билдирди ки, А. Сәһһәт јашадығы (1874—1918) гыса вә мә'налы һәјатында бир сыра өлмәз поема вә ше'рләрин мүәллифидир. Вәтәнә мәһәббәт һиссләринин бәдиин тәсвирини мүәллиф «Вәтән» ше'риндә даһа көзәл вермишдир. Бурада шаир Вәтәни севмәк, ону көзбәбәји кими горумаг мәсәләләрини тәблиғ едир.

Бу ше'рдә верилән һиссләр, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини көзәл нүмүнәсидир.

Белә бир гыса мә'луматдан сонра мүәллим ше'рдә верилмиш бәдиин тәсвир васитәләрини—тәшбех, мүбалиғә, тәкритләри шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн ше'ри өзү һиссә-һиссә охујуб изаһ етди. Ше'рдә верилмиш чәтин сөзләрин изаһ едилмәси дә мүәллим тәрәфиндән унудулмады. Бүтүн бу ишләрдән сонра Лејла мүәллимә ше'рин ифадәли охусуна башлады. Ифадәли гираәт заманы мүәллим сәс тонундан, мәнтиги вурғудан вә интонасијадан дүзкүн истифадә етмәји шакирдләрә бир даһа хатырлатды.

Ше'рин илк охусу магнитофон лентинә јазылмыш актјорун (Азәрбајчан ССР халг артисти Әли Зејналовун) ифасында динләнилди. Ә. Зејналовун мәһарәтли охусу шакирдләрдә көзәл һиссләр тәрбијә етди. Бу заман мүәллимин ашағыдакы суалы шакирдләрин ани сүкутуну позду.

— Һә, нечәдир, ше'р хошунуза кәлдими? Шаир бу ше'риндә нә демәк истәмишди?

Әлбәттә, шакирдләр бу суала тез вә асанлыгла чаваб верә билмәзди. Онларын үмуми чавабындан ајдын олду ки, Вәтәнә мәһәббәт тәрбијәси шаир тәрәфиндән даһа гүввәтли верил-

мишдир. Мүәллим шакирдләрин бу чавабы илә разылашдыгдаһ сонра, ше'ри ифадәли охумағы тапшырды.

Әввәлчә Лејла мүәллимә өзү ше'ри арамла, дилин сәсләнмә васитәләринә риәјәт едәрәк охуду:

Көңлүмүи севкили мәнбубу мәним

Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним...

Вәтәним верди мәнә нанү нәмәк,

Вәтәни мәнчә унутмаг нә демәк?!

Анадыр, һәр кишијә өз вәтәни;

Бәсләјиб синәси үстүндә ону.

Сүдүдүр ки, доланыб, ганым олуб.

О, мәним севкили—чананым олуб.

Л. Билал гызынын белә охусу шакирдләрә «а» сәсинин јери кәлдикчә узун тәләффүз едилмәсини дә бир даһа хатырлатды. Сонра шакирдләр бир-бир мүәллимин рәһбәрлији илә ше'ри ифадәли охумаға башладылар.

Мүәллимин ифасында ше'р лентә јазылды.

Беләликлә, бу дәрсдә шакирдләр ше'рин ифадәли охусуна јијәләнмәклә јанашы Азәрбајчан дили материалларыны бир даһа тәкрат едир, газандығлары биликләри әлагәли шәкилдә дәринләшдирирләр.

Апарылан мүшаһидәләр вә динләнилән дәрсләрдән белә бир нәтичә чыхармаг мүмкүндүр ки, дил-әдәбијјат дәрсләриндә техники васитәләрин көмәји илә шакирдләрин һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мүмкүндүр. Бу заман шакирдләр ифадәли, дәгиг, сәлис вә емоционал нитгә јијәләнәрләр.

АЛТЫНЧЫ СИНИФДЭ ШИФАНИ ХАЛГ ЭДЭБИЈАТЫ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘДРИСИ ҲАГГЫНДА

Чамал ЭҲМЭДОВ
педагожи елмләр доктору

Јени програмын тәләби үзрә алтынчы синифдә әдәбијат дәрсләри халгымызын ән көзәл вә дәјәрли сәнәт инчиләриндән бири олан «Короғлу» дастанындан ики голун тәдриси илә башлајыр. Бу мәгаләдә һәмнин голларын биринин тәдрисиндән бәһс олунар.

Алы киши. Бу, дастанын илк голудур. Тәдгигатчылар «Алы киши» голуну «Короғлу» дастанынын «кириш һиссәси», скомпозисијасы адландырырлар. Доғрудан да дастанын бу голунда һадисәләрин сонракы ишкишафы, характерләрин ачылмасы, харичи гәсбкарлара гаршы вәтәни мүдафиә етмәк идејасы вә с. кими бәдни деталлар вардыр.

«Алы киши» голу үчүн ајрылмыш дәрс саатынын сәмәрәли тәшкили, шакирдләрин дастаны јахшы мәнимсәмәләри үчүн шәртдир. Әсәрин мәзмуну шакирдләрә таныш олдугда, мәтнин охунмасы, онун үзәриндә апарылачаг мүстәгил ишләрин тәшкили дә методик чәһәтдән фәргли олачагдыр. Буна көрә дә бәдни әсәрләрә һәср олунаш дәрсләри ејни вариантылы тәсәввүр етмәк, онлара ејни методик тәләблә јанашмаг әлбәттә, сәһвдир. Одур ки, бу методик көстәришләрдә имкан дахилиндә бәзән бирвариантлы дәрс нүмунәләри верилсә дә, һәмнин дәрсләрин диқәр вариантларыны әсла нәзәрдән гачыр-мамалыдыр.

Биринчи вариант. Мүсаһибә јолу илә «Короғлу» дастаны һаггында шакирдләрин синифләрдә алдыглары биликләр јохланылыр. Дастан һаггында дәрсликдә нәзәри мәлумат мү-

вафиг голлардан сонра верилсә дә, елә бурада шифаһи халг әдәбијаты, онун јазылы әдәбијатдан фәргләри, жанр вә нөвләри ашагы синифләрдә алынған биликләр әсасында јада салыныр. Дастанын шифаһи халг әдәбијатынын эпик жанры олмасы, шифаһи әдәбијатын бу жанрда јазылан башга әсәрләринә нисбәтән һәчмчә бөјүклүјү вә с. гыса хүләсә едилир. «Дәдә Горғуд», «Лејли вә Мәчпун», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» вә с. дастанлар ичәрисиндә өз идеја мәзмунуна көрә фәргләнән «Короғлу» кичик бир мүгајисә јолу илә шакирдләрә чатдырылыр. Шакирдләрин мәтнин мәзмунуну нечә мәнимсәдикләри јохланылыр, голда иштирак едән гәһрәмаиларын сәчијәси тәртиб олунар. Әсәр үзәриндә шакирдләр мүстәгил олараг синифдәнкәнар ишләмәјә истигамәтләндирилыр.

Көрүндүјү кими, бу вариант әсәрлә таныш олан шакирдләрлә ишләмәк үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр. Бурада мүәллим дастандан верилмиш парчанын синифдә охусу әвәзинә мәтн үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини өн плана чәкир, ашагы синифләрдә алынған биликләр әсасында проблем ситуасија јарадыр, јени билик үчүн кечмиш дәрсләрдә алынған мәлуматлардан истифадә едир, башга сөзлә, јени биликләрин рүшәјмләрини бу сәһәдә алынған биликләрин ичәрисиндә ахтарыр.

Әлбәттә, әсәрлә илк дәфә таныш олан шакирдләр үчүн дәрсин башга вариантларындан истифадә олуналыдыр. Бу чәһәтдән ашагыдакы вариантлар фәјдалы ола биләр.

Икинчи вариант. Дастанын јаранма тарихи, гурулушу, идеја мәзмуну һаггында мүәллимин кириш сөзү. «Алы киши» голунун (еһтијач һисс едилирсә, шакирдләрин ифадәли оху вәрдишләри зәифдирсә), бир парчасы («Ајлар кечди, ил доланды, гулунлар бөјүјүб дај олду» чүмләсинәдәк) мүәллим тәрәфиндән охунур. Сонра битмиш фикри ифадә едән һиссәләр үзрә әсәр бүтөвлүкдә охунуб тәһлил лунур.

Үчүнчү вариант. Мәктәбин техники кабинети. Дивардан дәрсликдә верилән иллүстрасија (сәһ. 4.) вә ја онун репродуксијасы асылмышдыр. Шакирдләрин диғгәти иллүстрасија чәлб олунашдыр... Узагдан гала диварлары көрүнүр. Силаһлы кешикчи дәстәси ону мүһафизә едир. Өн планда јел кими учан Гырат, үстүндә икид Короғлу, Мисри гылынч белиндә, галхан вә топпуз әлиндә, архасында исә дәлиләри... О, дүшмән үзәринә һүчүм вәзијәтиндә тәсвир олунашдыр. Бу

89

«Алы киши» голунун ифадәли охусунда вә мәтн үзәриндә апарылан ишләрдә онун дил хүсусијјәтләринә, халг данышығына, хүсусилә дә малдарлыг, илхычылыгга алағадар олан терминләрин изаһына вә шәрһинә хүсуси еһтијач вардыр. Бу-радакы илхы, илхычылыг, көвшән, ајғыр, маджан, дај, халхал, ахур вә с. сөзләри мүасир мәктәбләрдә шакирдләр, хүсусилә дә шәһәр мәктәбинин шакирдләри һеч дә һәмишә асанлыгга мәнимсәмирләр. Илхычылыгын, демәк олар ки, республикамызын кәнд тәсәррүфатында арадан чыхмасы, аг заводлары истисна едиләрсә, колхоз вә совхозларда илхыларын сахланыл-мамасы, бу сәһә илә бағлы олан сөз вә терминләри, бир нөв архаикләшдирмишир. Лакин Азәрбајчан, хүсусилә дә Гарабаг вә Газах атларынын шәһрәти илә шакирдләр Азәрбајчан тарихиндән, еләчә дә һејвандарлыға аид мәктәбдә өјрәндикләри мәлүматлардан мүәјјән билдикләр алырлар ки, јери кәлдикчә әдәбијјат дәрсләриндә ондан истифадә етмәли, ла-зым олдугда исә һәмин билдикләри дәривләшдириб тамамла-маг лазымдыр. Бу, «Дәдә Горгуд», «Гачаг Нәби», хүсусилә дә «Короғлу» дастанындан верилән парчаларын өјрәдилмә-синдә, бәзән зәруријјәт кими гаршыја чыхыр.

Верилмиш парчанын тәдрисиндә дастанын мәзмунуну на-ғыл етмәји өјрәтмәјин дә ролу бөјүкдүр. Шакирдләрин ши-фаһи нитгләринин инкишафы бахымындан мәтн үзрә ишин бу формасындан истифадә заманы мәктәб тәчрүбәсиндә мүша-һидә олунан ашағыдакы чәһәтләрә диггәти чәлб етмәји ла-зым билирик. Азәрбајчан шифаһи әдәбијјаты нүмунәләри ичә-рисиндә дастан вә нағылларын мәзмунуну **нағыл етмәјин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр.** Бәзи мүәллимләр белә дүшүнүрләр ки, дастан вә нағылларын мәзмунуну онун өзүнә-мәхсус дил тәсвир-ифадә васитәләри бахымындан һечә варса, еләчә дә данышдырмаг лазымдыр. Мәсалән, мәлүмдүр ки, «Алы киши» голунда данышыг дилинә хас олан бир сыра хү-сусијјәтләр ејнилә јазыја көчүрүлмүшдүр. Бу, дастанын гол-унда тәсвир олунан һадисәләрин чанлылығына, тәбилијинә вә һәјәтилијинә чох көмәк едир. Дикәр груп мүәллимләр исә өз тәчрүбәләриндә дастанын мәзмунуну мүасир әдәби дил нормаларына там мүвафиг шәкилдә данышдырмағы әсас кө-түрүр вә буну даһа дүзкүн сајырлар. Әлбәттә, һәр ики һал биртәрәfli вә нөгсанлыдыр. Нитги инкишаф етмиш вә фор-малашмиш јашлы охучу үчүн биринчи һал горхулу дејилдир. О, дастаны халг ашыгларынын етдији кими, чанлы дилә мәх-

сус тәсвир васитәләри, ифадә тәрзи бахымындан мәтнә јахын формада данышыр, һәтта јери кәлдикдә дастандакы реплика-чатдырмаға чалышыр. Нитги јеничә формалашан, лүғәт еһти-јаты сәнкинләшмә просеси кечирән, хүсусилә дә шивә вә диа-лект тәсириндән бәзән чох чәтинликлә гуртармаға башлајан 12—13 јашлы шакирди мәһз бу тәрздә—«Алы киши» голунун мәзмунуна мүвафиг јолла данышдырмаға мәчбур етдирмәк кәнар, башга сөzlә десәк, онун ифадә васитәләриндән ајырыб өјрәтмәк исә шифаһи халг әдәбијјатына хас олан тәбилик, һәјәтилик вә халгилик анлајышы һаггында сәһв фикир вә долашыгылыг јаратдығыны нәзәрә алыб, ашағы синифләрдә «Короғлу» дастанындан верилмиш парчаларын мәзмунуну нағыл етдирәркән һәр ики һалы вәһдәтдә көтүрмәк, кечилән парчалары әдәби диллә нағыл етдирмәк, јери кәлдикчә даста-нын өзүнәмәхсус дил хүсусијјәтләриндән, бәдии тәсвир васи-тәләриндән, әсәрдәки образларын данышыг тәрзиндән, чанлы дилә хас олан чәһәтләрән дә истифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр.

Тәчрүбә кестәрир ки, шакирдләр халг нағыллары вә дас-танларынын мәзмунуну бөјүк мараг вә һәвәслә данышмағы хошлајыр, өзләрини «Короғлу» дастанынын мүсбәт гәһрәман-ларына хас олан роллара салмаға бөјүк һәвәс кестәрирләр. Дастанын мәзмунуну данышан шакирдләрдә күчлү һиссә вә һәјәчан јараныр, никбин әһвали-руһијјә олур, хејир вә шәр түввәләрә, залым вә мәзлүмләрә јанашмагда ајдын мүнаси-бәт јараныр. «Короғлу» дастанындан мүвафиг һиссәләрин маг-нитсфон лентләринә јазылышына, радио верилишләринә мәк-тәбләрдә шакирдләрин коллектив динләјишләринин, Ү. һачы-бәјовун ејни адлы опера әсәринин телевизија тамашаларына бахышлар заманы ушагларын кечирдикләри әһвали-руһијјә-нин мүшаһидәләри дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир. Бу-нунла белә, мүшаһидәләр кестәрир ки, шакирдләр бәдии мәтнләри, еләчә дә «Алы киши» вә башга әсәрләрин мәзмуну-ну нағыл етдикдә кобуд нөгсанлар едирләр. Бәзи шакирдләр бәдии мәтнләри пәрәкәндә бир тәрздә вә системсиз һалда да-нышыр, нағыл етмәк просесиндә әсас вә гејри-әсас чәһәтләри бир-бириндән фәргләндирмәјә аз әһәмијјәт верир, сүжет хәт-тинин инкишафыны изләмәји бачармырлар. Бу мәгсәдләр охунмуш парчанын имкан олдугда синифдә, олмадыгда исә

синифдәнкәнар мүстагил јолла планына туттурмаг вә мәтнин мазмунуну мәһз һәмнин план әсасында данышдырмаг фәјдалы олур. Мәсәлә, «Алы киши» голундакы һадисәләрин инкишафына: «Көр Алы кишини евинә кәтирдиләр» (сәһ 5) чүмәсина гәдәр изләјиб, һәмнин парчаја шакирдләрин белә бир план тутмалары мәсләһәт көрүлә биләр: 1. Илхычы. 2. Гәрибә һадисә. 3. Гоһагын хаһиши. 4. Ханын гәзәби. 5. Пашанын мәсләһәти.

Тәчрүбә көстәрир ки, мәтнин мазмуну илә әлагәдар оларак тутулан бу чүр план нүмунәләри әсәрин даһа јахшы баша дүшүлмәсини, мазмунун шүүрлу мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр. «Алы киши» голунун мәтнин үзәриндә шакирдләри ишләдәркән образларын сәчијјәсини даһа габарыг үмумиләшидрән сәчијјәви парчалара диггәт даһа чоһ чәлб олунмалыдыр. Мүәллим буна наил олмалыдыр ки, дастандакы бәдин деталлар үзәриндә шакирдләр садәчә оларак өтүб кечмәсинләр. Бу мәгсәдлә шакирдләрин гаршысында конкрет вәзифәләр гојмалы, онлары мүхтәлиф вә рәнкарәнк тапшырыглар үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлә, дастанын гәһрәманы олан Алы киши образынын сәчијјәләндирилмәсиндә ашағыдакы нүмунәләрә диггәтин чәлб олунмасы фәјдалыдыр.

Алы кишинин кәнчлик илләри. «Чаван вахтларда бурада чоһ ат ојнатмышам, чоһ чәјранлара ох атмышам, чоһ чүјүрләр овламышам. Бура мәним ојлағымдыр. Бураја Чәнлибел дөјәрләр».

Ағыллы, тәчрүбәли бир ел ағсаггалы олмасы. «Оғул, ағламагдан бир шеј чыхмаз... Бала... бурада јурд салмаг олмаз... Оғул, бу гәдәр гошуна сән тәк чаваб верә билмәзсән... Рөвшән атасынын өјрәтдији кими, әввәл сағ тәрәфдәки аты минди... Тәчрүбәли гоча атын бурнуну тутду, ат өскүрмәди. Сонра үрәјинә гулаг асды, бахды ки, атын үрәји һеч төвшүмүр...».

Алы кишинин ағыр һәјаты, зүлм вә истисмар ичәрисиндә јашамасыны көстәрән нүмунәләр. «Алы киши нечә илләр иди ки, һәсән хана илхы отарырды. Өмрүнү, күнүнү онун гапысында чүрутмүш, сачыны, саггалыны илхычылыгда ағартмышдыр».

Зүлмкарлар, истисмарчылар тәрәфиндән даима тәһгир едилмәси, инсан јеринә гојулмамасы. «Ахмаг гоча, сәнә мән дәмәдимми ат тутдурачағам, илхыны сахла».

Мөһкәм ирадәси, дүшмән габагында мәғрур вә дөзүмлү олмасы. «Алы киши нә динди, нә дә сәсини чыхартды. Һеч бир дөфә уфулдамады да. Елә ки, чәллад ишини гуртарды...».

Тәдбирли олмасы. «Һәлә гисас вахты дөјил, бала! Вахтын да мән өзүм дөјәчәјәм. Инди диггәтлә гулаг ас!» вә с.

Рөвшәни сәчијјәләндирән нүмунәләрдән:

Рөвшәнин заһири көркәми-портрети. «Рөвшән Рүстәм кими икид, јенијетмә, чаван бир оғлан иди: Он беш-он алты јашы ја ола, ја олмаја иди. Амма елә күчлү, елә гүввәтли иди ки, ағачын будагындан јапышса көкүндән чыхарар, өкүзүн бујнузундан јапышса јериндән дик галдырарды».

Дүшмәнә нифрәти вә интигам һисси. «Рөвшән гызмыш пәләнкә дөндү». «Рөвшән өзүнү гошуна вурду. Бир јандан Гырат, бир јандан Дүрат, бир јандан да Рөвшән Мисри гылынчла гошунун габаг дәстәсини гырыб дағытдылар».

Өвладын атаја мәһәббәти, бөјүкләрин хејирли мәсләһәтләриндән фәјдаламаг. «Рөвшән әввәл атасынын сөзүнә бахмаг истәмәди, анчаг...», «Оғлун сәнин гисасыны јердә гојмаз, ата!». «Рөвшән атасынын дедији кими... етди». «Оғул, бу атлара бәни-инсан көзү бахыб... Рөвшән јалан даныша билмәди». «Ата, бир дәстә ағ атлы јетирһәјетирдәдир... Оғул, горхма, ағызларыны дашлыға сал» вә с.

Јахуд Короғлу вә онун дәлиләринин мәскән салдыглары әфсанәви Чәнлибелин тәсвиринә һәср олунмуш һиссәләрә диггәти чәлб етмәклә, мүәллим вәтәнимизин көзәл тәбиәти, башы гарлы, әтәкләри исә күллү-чичәкли дағларымыз, гәдим буз булагларымыз һаггында ајдын тәсәввүр јарадар, шакирдләрдә мүшаһидәчилик тәрбијә етмәк, бәдин зөвг тәрбијә едә биләр. Дастандан Чәнлибелә һәср олунмуш парчалардан шакирдләр ашағыдакы мәлүматы алырлар:

«...Бура һәр тәрәфи сылдырым гајалыг, чәнли, чискинли бир дағ белидир... Һәр тәрәфиндә бир уча гаја... Өзү дә башлары гарлә өртүлү... Дағларын бириндә бир чүт булаг вар, адына Гошабулаг дөјәрләр... һәр ким Гошабулағын... көпүјүндә чимсә, елә гүввәтли бир икид олар ки, дүнјада мислибәрәбәри тапылмаз. Һәр ким Гошабулағын сујундан ичсә ашыг олар...».

«Алы киши» голунда Короғлуну һәртәрәфли сәчијјәләндирмәк үчүн даһа башга имканлары, хүсусилә дә Гырат вә Мисри гылынч һаггында мәлүматлары сечмәк вә шакирдлә-

рин диггәтини онлара чәлб етдирмәк лазымдыр. Чүнки халг Короғлунун физики күчүнү вә мә'нәви зәнкинлијини Гырат вә Мисри ғылынч образлары илә вәһдәтдә тәсвир етмишдир. Профессор М. Н. Тәһмасиб чох һағлы оларағ јазыр: «Короғлу Гыратсыз, бир дә Мисри ғылынчсыз Короғлу дејилдир. Короғлу Гыраты өзүндән дә чох истәјир. Дәлиләр, ханымлар исә ону аз гала Короғлунун өзү гәдәр, алты икидин намусу һесаб едирләр. Короғлу... инсан кими сөз ганан, өзкәсинә үзәнки вермәјән Гыратыны сәксәкән мин ағ түклү гәмәр өјрәчдән, сәксән мин хәзинә пулдан, сәксән мин маһалдан кәлән барат, сәксән мин котан, сәксән мин дулдан, кәлиндән ғыздан гијмәтли һесаб едир».¹ Дастанын «Кечәл һәмзә» голунда «ат икидин гардашы» кими гијмәтләндириләр.

Мүәллим бу фикирләри әсас көтүрүб шакирдләрә демәлидир ки, Азәрбајчан шифаһи әдәбијатында ат икидин јарашығы, дајағы, чәтин ајагда јахын көмәкчиси, вәфалы досту вә намусу рәмзи кими тәсвир олунмушдур. Бәзи шакирдләр, хүсусилә дә шәһәр мәктәбләриндә охујан шакирдләр атын күчүнү, һүнәрини, ев һејванлары ичәрисиндә онун әһмијјәтини чыдыр мејданлары, телевизия вә кино тамашаларындан алдығлары тәәсүратлар әсасында мүәјјәнләшдирә билсәләр дә, мүәллим бу саһәдәки биликләри һәјати мисаллар әсасында кенишләндирмәли вә тамамламалыдыр. Лазым кәлирсә, Азәрбајчан оғулларынын ат белиндә, дөјүш мејданларында көстәрдикләри гәһрәманлығ нүмунәләриндән дәрсдә конкрет фактлар әсасында мә'лумат вермәли, бу мә'луматын бәди әсәрләрдә, хүсусилә дә халг дастанларында өз ифадәсини нечә тапмасы әтрафында сөһбәтләр тәшкил етмәк дә фајдалыдыр.

«Алы киши» голунда Гыратын тәсвиринә һәср олунан парчаларын көмәји илә шакирдләр ашағыдакылары өјрәниләр:

Атын чинси. «Дан јери јеничә ағаранда гоча илхычы бир дә бахды ки, дәрјадан ики ајғыр ат чыхды. Ајғырлар кәлиб илхыја гарышдылар. Ики мајјана јахынлашандан сонра јенә гајыдыб дәрјаја кирдиләр..» Гырат дәрјадан чыхан ајғырдан төрәмәдир.

¹ М. Н. Тәһмасиб. «Азәрбајчан халг дастанлары», «Елм» нәшријаты, Бақы, 1972, сәһ. 178.

² Короғлу, Азәрнәшр, Бақы, 1965, сәһ. 163.

Атын көркәми. «Ат чох көзәлләшмишди: ири башлы, долу көзлү, гара бирчәкли, узун бојуилу, төкмә дөшлү, енли сағрылы... Ики көз истәјирди ки, бу ата тамаша етсин».

«Дил билән», гуллуғ истәјән, гајғы севән олмасы. «Ат фынхырыб ики дал ајағы үстә галхды. Ағзыны ачыб Алы кишијә јөнәлтмәк истәди. Гоча илхычы буну һисс едиб, атын үстүнә ғышгырды. Ат ону сәсиндән таныјыб сакитләшди. Алы... атын... башыны, үзүнү, јалыны, белини тумарлады».

Сынағ мејданында сынанмыш ат олмасы. «...Тәзәчә суланмыш шумда сәјирт, гаратиканлыға сүр, сонра да сылдырым дашлы даға чап... Ат күллә кими сылдырымдан енди, ғызылгуш кими учуб гоча илхычынын бәрабәриндә дајанды... Бу атын тајы-бәрабәри чәрх алтында тапылмаз...».

Чәтин күнүн досту вә архасы. «Һәмишә горхулу сәфәрләрә, дүшмән үстүнә, галалар алмаға кедәндә Гыраты минәрсән. Гырат сәни чох дарлардан, чох өлүмләрдән гуртарачағ. Гыратын гәдрини јахшы бил, ону чандан әзиз сахла!..».

Дастандан кәтирилән бу парчалар үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәклә Короғлуја дөјүшләрдә гол-ганад верән, арха вә дајағ олан, ону чәтинликләрдән гуртаран Гыратын образы һағгында онларда ајдын тәсәввүр јаратмағ мүмкүндүр.

Мисри ғылынч. Короғлунун икид вә јенилмәз бир гәһрәман кими тәсвириндә халгын онун силаһыны даһа ити вә кәсәрли тәрздә үмумиләшдирилмәси тәбии иди. Короғлунун өзүнә көрә, күчүнә вә гүввәсинә мүвафиг дә бир силаһы олмалы иди. Бу, Мисри ғылынч иди—халгымызын дөјүш гүдрәтинин вә гәһрәманлығ символунун рәмзи олан бу ғылынч* гејри-ади материалдан һазырланмышдыр.

«Алы киши» голунун тәдрисиндә Мисри ғылынч һағгында бәһс олунан һиссәләрә диггәти чәлб етдирмәк, шакирдләрин

* Мисри ғылынчдан данышаркән имкан тапыб халг шаири С. Вургунун ифтихар вә гүрур һисси илә, јүксәк поетик бир дилдә дедији ашағыдакы сөзләрини дә шакирдләрә чатдырмағ фајдалыдыр:

Гыратын јанында гыврылыб јатан,
Ханларын, бәјләрин көзүнә батан.
Залыма көз дағы, бизә шан ғылынч,
Азадлығ уғрунда вурушан ғылынч.

(С. Вургун. Әсәрләри, Бақы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријаты, чилд 4, сәһ. 107).

фәал иштиракы илә ашағыдакы нәтичәләрин чыхарылмасына
наил олмаг лазымдыр:

Илдырым парчасындан гәйрилмыш силаһ. Мисри гылынч
хүсуси, гәйри-ади материалдан—«көјдән дүшмүш илдырым
парчасындан дүзәддилмишдир». Бу гылынча илдырым гылынч
да дејирләр.

Гылынчын көркәми. «Күн кими јаныр, ај кими ишыг са-
чыр».

Гылынчын кәсәри. «Бу елә бир гылынчдыр ки, габағында
һеч бир шеј дајанмаз. Һәр нәјә вурсан кәсәр, төкәр. Бу гы-
лынч илә сән ханлара, бәјләрә, пашалара ган уддурачагсан...
галалар сындырачагсан, сәдләр дағыдачагсан... Нә гәдәр ки,
сән Гыратын белиндәсән, бу гылынч да сәнин белиндәдир, һеч
бир дүшмән сәнә бата билмәз».

Чәнлибелин тәсвири. Короғлу вә онун дәлиләринин мәскә-
ни, вәтәнин рәмзи олан Чәнлибел дастанда бөјүк мәһәббәт вә
еһтирамла гәләмә алынмышдыр. Бу әлчатмаз бир
гәһрәманлыг јувасы олмагла бәрәбәр, һәм дә сәфалы, чејран-
лы, чүјүрлү бир вәтән јурдудур. «Алы киши» голунда Чәнли-
белин тәбиәти, иглими, чоғрафи хүсусијјәтләри һаггында ма-
рағлы вә јадда галан тәсвирләр вардыр. Бу тәсвирләр бир тә-
рәфдән шакирдләрин тәбиәт һаггында тәсәввүрләрини, мүша-
һидәләрини кенишләндирирсә, о бири тәрәфдән, бәлкә дә, ән
башлычасы, гәһрәманларын характерини, мә'нәви кејфијјәтлә-
рини тамамламаг вә даһа јахшы баша дүшмәк үчүн кениш
имкан вә зәнкин материал верир. Шакирдләр «Алы киши» го-
луну өјрәнәркән, хүсусилә әсәрин сон һиссәләринә диггәтлә-
рини чәлб етмәли вә Чәнлибел һаггында тәәсүратларыны
дастандан сечдикләри нүмунәләр әсасында ашағыдакы шә-
килдә конкретләшдирмәлидирләр:

Чәнлибел—һәр тәрәфи сылдырым гәјалыг, чәили, чискин-
ли бир дағ белидир. Бир сағында, бир дә солунда уча гәјә кө-
рүнүр... Бурадакы дағларын бириндә бир чүт булаг вар. Ады-
на Гошабулаг дејәрләр. Једди илдән бир чүмә ахшамы шәрг
тәрәфдән бир, гәрб тәрәфдән исә бир улдуз кәлиб көјүн орта-
сында тоғгушур. Онлар тоғгушанда Гошабулаға нур төкүлүр,
көпүкләниб дашар. Һәр ким о көпүкдә чимсә, елә гүввәтли
бир икид олар ки, дүнјада мисли бәрәбәри тапылмаз. Ким
Гошабулағын сујундан ичсә, ашыг олар. Өзүнүн дә сәси елә

олар ки, нә'рәсиндән мешәдә аслаилар үркәр, гушлар ганад
салар, атлар, гатырлар дыриаг төкәр. Чәнлибел—чәмәнзар,
лаләзәр бир јердир. Күл күлү чағырыр, бұлбұл бұлбүлү. Елә
бил ки, бурада бир бағча шәкли чәкилиб. Јетмиш ики гәләмлә
јетмиш ики рәнк вурулуб...

Көрүндүјү кими, Чәнлибелин тәсвиринә һәср олунмуш
парчалар шакирдләрин бәдин тәфәккүрүнүн, фантазијасынын
инкишафына, зәнкинләшмәсинә вә формалашмасына күчлү
тә'сир етмәк бахымындан фәјдалы олуб, онларын әхлаги тәр-
бијәсинә сәмәрәли тә'сир көстәрмәк ишиндә мүәллимә кениш
имкан вә зәнкин материал верир.

СУАЛЛАРЫҢЫЗА ЧАВАБ ВЕРИРИК

1. ИКИ ТЕРМИН ҢАГГЫНДА

1) Хаһиш едирәм, Азәрбајчан дилинә аид јени дәрсликләрдә тәсәдүф етдијимиз «чүмләнни грамматик әсасы» термини ни бир гәдәр кениш изаһ едәсиниз.

Чүмләнни грамматик әсасы термини илк дәфә олараг IV синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә ишләдилмишдир. Бу терминдән истифадәнин мәгсәди чүмләнни гурулушуну шакирдләрә даһа әсаслы шәкилдә дәрк етдирмәји асанлашдырмагдан ибарәтдир.

Чүмләнни грамматик әсасы дедикдә онун (чүмләнни) ән әсас компонентләри—баш үзвләри нәзәрдә тутулур. Мәлум олдуғу үзрә, ахы баш үзвләрсиз чүмлә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, бу вә ја дикәр чох үзвлү бир чүмләдән баш үзвләри атсаг (һәр икисини, хүсусән хәбәри), јердә галан сөзләр һеч бир мәнтиги вә биткин фикир ифадә едә билмәз; ади бир сөз јығымына чевриләр. Лакин һәмин чүмләдә бүтүн икинчи дәрәчәли үзвләр ихтисар олунса, тәкчә баш үзвләр онда јүрүдүлән фикрин мәғзини сахлар; чүмлә чүмләлијиндән чыхмаз. Демәк, чүмләнни грамматик әсасыны тәшкил едән грамматик материја анчаг баш үзвләрдир. Һәлә чүмләнни баш үзвләри кечиләркән, буну шакирдләрә әсаслы сурәтдә өјрәтмәк синтаксис тәлиминин сонрақы мәрһәләләри үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Садә чүмлә илә мүрәккәб чүмләнни мүгајисәсиндә, даһа доғрусу, мүрәккәб чүмләнни гурулуш фәргини шакирдләрә әсаслы сурәтдә вә асан мәнимсәтмәкдә һәмин терминдән истифадә олунмасы тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир. Мүәллим шакирдләрә баша салыр ки, садә чүмләнни бир, мүрәккәб чүмләнни исә ики вә

даһа артыг грамматик әсасы олур. Бу ме'јар мүрәккәб чүмләнни компонентләрини—һансы садә чүмләләрдән тәшкил олундуғуну, нисбәтән, асан мүәјјәнләшдирмәјә әсас верир.

2) Сөзүн башланғыч формасы терминә Азәрбајчан дилчилији әдәбијјатында тәсәдүф олунмур. Орта мәктәбин јени дәрсликләриндә ара-сыра ишләдилмиш бу терминдән истифадә мәгсәдини нә илә изаһ етмәк олар?
Н. Абдуллајев—Гах рајону

IV синфин дәрслијиндә ејникөклү сөзләрлә сөзүн мүхтәлиф формаларынын бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнмәси һаггында даһа кениш материал верилмишдир. Сөз јарадычылығы вә сөзүн грамматик чәһәтдән дәјишмәси проселәрини шакирдләрин дүзкүн дәрк етмәсиндә бу ики анлајышы онларын фәргләндирә билмәләри мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Ејникөклү (гоһум) сөзләр дедикдә бу вә ја дикәр сөздән төрәјән мүхтәлиф мә'налы, лакин ејни бир мә'на мәнвәриндә бирләшән сөзләр нәзәрдә тутулур; мәсәлән, **иш, ишчи, ишчил, ишләк, ишлә (мәк), ишкүзар** сөзләринин һамысы бир сөздән—**иш** сөзүндән төрәмишдир. Онлардан һәр бири дилимин лүгәт тәркибиндә бәрәбәрһүгүгүлү вә мүстәгил мөвге тутур. Елә буна көрә дә һәмин сөзләрдән һәр бири дилимиздә грамматик бахымдан мүхтәлиф формаларда ишләнә билир; мәсәлән, **иш—ишин, ишдә, ишдән, ишим, ишимиз..., ишчи—ишчинин, ишчидә, ишчидән, ишчим, ишчимиз..., ишчил—ишчилик, ишчилсән, ишчилә, ишчили..., ишләксән, ишләкдир..., ишлә—ишләјир, ишләди, ишләјәчәјәм** вә с. Көрүндүјү кими, сөз јарадычылығы просеси илә, сөзүн дәјишмәси (грамматик чәһәтдән) просеси бир-бириндән тамамилә фәргли маһијјәт дашыјыр. Бунлардан биринчиси дәјишмә јох, әмәлә кәлмә, јаранма просесидир, икинчиси исә сөзүн мүхтәлиф грамматик мә'налар кәсб етмәси илә әлагәдар, онун мәһз дәјишмәси—мүхтәлиф формалара дүшмәси просесидир. Сөзүн формалары анлајышы да елә бурадан доғур.

Сөзүн формаларыны мүүжән едән һиссәси онун сөздәјиш-диричи, јәни грамматик шәкилчиләридир. Булар дилчилик әдәбијатында форма дүзәлдән шәкилчиләр һесаба олунур. Бәс сөзүн һәммин шәкилчиләрә гәдәрки һиссәсини, башга шәкилдә десәк, һәммин шәкилчиләрсиз һиссәсини нечә адландырмаг олар?! Ахы тәлим просесиндә лексик мәнасыны тәшкил едән морфем вә ја морфемләри илә грамматик формасыны фәргләндирмәк еһтијачы тез-тез гаршыја чыхыр. Мәсәлән, мүүллим шакирдләрә тапшырыр ки, мәтндә гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри нитг һиссәләринә көрә группашдырараг јазсынлар. Чалышма јеринә јетириләркән һәммин сөзләри мәтндә ишләдилмиш формасында көчүрмәјә еһтијач олмасса, мүүллим шакирдләри нечә баша салмалыдыр ки, онлар сәһвә јол вермәсинләр; мүүжән сөзләрдә сөздүзәлдичи шәкилчиләри дә атараг јазмасынлар. Бу кими чәтинликләри нәзәрә алараг бәзи методистләр **әсас—сөзүн әсасы** термининдән истифада етмәји мәсләһәт көрмүшләр. Һәтта профессор С. Чәфәров V—VI синифләр үчүн јаздығы «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијинә **сөзүн әсасы** һаггында хүсуси мәлумат дахил етмишди. Лакин бу, мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмады. Һәр шәјдән әввәл она көрә ки, **сөзүн әсасы** термини дилчиликдә тамамилә башга анлајышы ифада едир. Одур ки, биз јени дәрсликләрдә **сөзүн башланғыч формасы** терминини ишләтмәји даһа мүнәсиб һесаба етмишик. Белә ки, һәммин ад алтында, гурулушча нөвүндән асылы олмајараг, сөзүн лексик гијафәси баша дүшүлмәлидир. Бу бахымдан, сөзүн мүхтәлиф формаларыны әмәлә кәтирән шәкилчиләрә гәдәр олан һиссәси онун **башланғыч формасы** һесаба олунур; мәсәлән **јахшылыға, јахшыдыр, јахшылашыр** сөзләриндән әввәлинчисинин башланғыч формасы **јахшылыг**, икинчисини **јахшы**, үчүнчүсүнү исә **јахшылаш**-дыр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, тәхминән, ејни мәнада сөз бирләшмәләринин дә башланғыч формасы олдуғуну сөјләмәк әсаслыдыр. Чүнки сөз бирләшмәләри дә сөзләр кими мүүжән һадисә, әләмәт вә ја һәрәкәти ифада етмәјә хидмәт едир; онлар да сөзләр кими мүхтәлиф формаларда ишләнә билир. Бу бахымдан, мәсәлән, **Пионер топланышында јарыш иштиракчыларына мұкафатлар верилди** чүмләсиндә ишләдилмиш сөз бирләшмәләринин башланғыч формалары бунлардыр: **пионер топланышы, јарыш иштиракчылары**.

2. ШИФАҢИ ЧАВАБЛАР НЕЧӘ ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘЛИДИР

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин шифаһи чавабларыны гијмәтләндирәркән һансы критериялары әсас тутмаг лазымдыр?

С. Бабајев—Агдам рајону

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин һесаба алынмасында шифаһи сорғу әсас вәситәләрдән биридир. Шакирдин шифаһи чаваблары гијмәтләндириләркән ашагыдакылары рәһбәр тутмаг лазым көрүлүр:

1) чавабын дүзкүн вә там олмасы, 2) өјрәнилмиш материалы шакирдин нә дәрәчәдә шүүрлу дәрк етмәси, 3) чавабын нитг бахымындан дүзкүнлүк дәрәчәси.

Шакирдин шифаһи чавабына о заман «5» гијмәт верилр ки, о, кечилмиш материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөлүкдә изаһ етмәји, дил һадисәләринин тәрифини дүзкүн сөјләмәји, мұһакимәләрини әсасландырмағы бачарсын; тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифада етмәклә мәһдудлашмајыб, өзү дә мүстәгил олараг мисаллар көстәрә билсин; материалы әдәби дил бахымындан ардычыл вә дүзкүн изаһ етсин.

Әкәр верилән чаваб, әсасән, «5» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулан тәләбләр сәвијјәсиндәдирсә, лакин шакирд һәрдәнбир сәһвләрә јол вериб, мүүллимин истигамәтләндиричи суалларындан сонра өзү өз сәһвләрини дүзәлдә билирсә вә чавабында ардычыллыгын позулмасы һалларына, нитгиндә мүүжән нөгсанлара јол верирсә, белә чавабын гијмәти «4» олмалыдыр.

Әкәр верилән чаваб мөвзунун әсас чәһәтләрини ачырса, лакин шакирд өјрәндији материалын мәзмунуну кифајәт дәрәчәдә әһатә етмәјиб, а) гајдалар һаггындакы анлајышларын изаһында гәјри-доғигликләрә јол верирсә, б) сөјләдикләрини мисалларла јахшы әсасландырмағы бачармырса, в) изаһларында мәнтиги ардычыллыгы вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми дәрәчәдә диггәт јетирмирсә, белә чаваба «3» гијмәт верилр.

Шакирд нәзәрдә тутулуш материалын чох һиссәсини билмәдикдә, тәриф вә гајдалары сөјләркән кобуд сәһвләрә јол верирсә, дедикләринә инамсызлыг көстәрирсә вә нәһајәт, нитги долашыгдырса, онун чавабы «2» балла гијмәтләндири-

дир. «1» гижмэт исә о заман верилр ки, шакирд материалы гәтиҗән баша дүшмәмиш олсун.

Шифаһи чаваблара мәнфи гижмәтләр јалһыз фәрди соргу процесиндә верилр. Бу, о демәкдир ки, дәрсиң дикәр мәрһәләләриндә, јахуд бүтөвлүкдә тәкрара, чалышмаларын апарылмасына, јени материалын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш дәрсләрдә шакирдләрә онларын дүзкүн олмајан чавабларына, гејри-гәнаәтбәхш фәалијәтләринә вә с. м ә н ф и г и ј м ә т вермәк олмаз.

Мүсбәт гижмәтләр исә тәкчә соргу процесиндә дејил, дәрсиң мүхтәлиф мәрһәләләриндә, үмумијјәтлә, дәрс мүддәтиндә шакирдин бир нечә чавабынын јекунуна да верилә биләр.

Јери кәлмишкән мүәллимләрдән бир чохунун редакция-ја көндәрдикләри белә бир суала да бурада чаваб вермәјимиз мүнасиб олар: сәһәләрин тәсһиһи мәшгәләләриндә дә шакирдләрин билијини гижмәтләндирмәк олармы? Бәли, олар вә буна мүәллим сәј кәстәрмәјә чалышмалыдыр. Јазы ишиндән мүсбәт вә ја мәнфи гижмәт алмасындан асылы олмајараг, дәрс процесиндә бу вә ја дикәр шакирдин чавабларынын јекунуна көрә гижмәт јазмаг (чари гижмәт) тамамилә гануни вә мәгсәдәүјүндүр. Лакин јухарыда гејд етдикләримиздән нәтичә чыхарараг сөһбәтин анчаг мүсбәт гижмәтдән кетдијини мүәллим унутмамалыдыр. Бир даһа тәкрар едирик: унутмамалыдыр ки, мәнфи гижмәтләр јалһыз фәрди соргу процесиндә верилә биләр.

3. ИИША ЈАЗЫЛАРЫН ҺӘЧМИ ҺАГГЫНДА

Мүхтәлиф синифләрдә ииша јазылары һәчми һагда методистләр, чох заман, мүхтәлиф мүләһизәләр сөјләјирләр? Бу барәдә гәти бир фикир јохдурму?

Ш. Һүсәјнова—Бақы

Азәрбајҗан дилиндән шакирд јазыларынын гижмәтләндирилмәси нормаларына бу јахыңларда јенидән бахылмышдыр. Орада синиф иишаларынын мәсләһәт көрүлән тәхмин һәчми белә мүәјјәнләңдирилмишдир: IV синифдә 0,5—1,0 сәһифә, V синифдә 1,0—1,5 сәһифә, VI синифдә 1,5—2,0 сәһифә, VII синифдә 2,0—2,5 сәһифә, VIII синифдә 2,5—3,5 сәһифә, IX синифдә 3,5—4,5, X синифдә 4—6 сәһифә.

Бурадан көрүндүјү ким, синиф иишаларынын (истәр јохлама, истәр өјрәдичи) анчаг тәхмини һәчми һаггында мүләһизә јүрүтмәк мүмкүндүр. Кәстәрилән һәчми һәчмин минимум вә максимум һәдди дә тәхминидир. Бу бахымдан, мәсәлән, минимум һәддиң 2 сәһифә дејил, бир гәдәр аз олмасына мүәјјән едилмиш норманың позулмасы кими бахмаг олмаз. Үмумијјәтлә, иишаның һәчми илә әлағәдар јухарыда кәстәрдијимиз нормалара мүәллим мүтләг тәхмини һәчм кими јанашмалыдыр, чүнки ииша јазыларың һәчми бир сыра амилләрдән, хүсусән мөвзунун характериндән, иишаның үслуб вә жанрындан, шакирдин үмуми иңкишаф сәвијјәсиндән, ишләмәк габилитетиндән вә с. асылыдыр. Бүтүн бунларла јанашы, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әкәр ииша һәчмчә јухарыда кәстәрдијимиз нормалардан бир јарым, ики дәфә чох вә ја аз оларса, мүәллим јазы ишини гижмәтини артыра вә азалда биләр, лакин «4» гижмәтә лајиг јазылмыш иишаны һәчминин бөјүклүјүнә көрә «5» балла гижмәтләндирмәк («5» гижмәт јазмаг) олмаз.

4. ШАКИРД ӨЗҮ ӨЗ СӘВНИИ ДҮЗӘЛДӘРСӘ...

Тәчрүбәдә белә бир чәтинликлә гаршылашмышам: ән јахшы шакирдләримдән бири өз иишасында һеч бир сәһвә јол вермәмиш, лакин ики јердә сәһвини өзү өз әли илә дүзәлтмишди. Һәмин јазыны ән јүксәк балла гижмәтләндирмәкдә мән дүзкүнмү һәрәкәт етмишдим?

Р. Валәһова—Варташен рајону

Јохлама јазыда 5-дән артыг дүзәлиш апарылдыгда онун гижмәти бир бал ашағы еңдирилмәлидир. Лакин бу, «3» гижмәтә лајиг јазы ииннә шамил дејил. Башга сөзлә десәк, бешдән артыг апарылмыш дүзәлиш јалһыз «4» гижмәтә лајиг јазылары бир бал ашағы гижмәтләндирмәјә әсас верир. Икидән артыг дүзәлиши олан јазыја исә «5» гижмәт јазмага иштијар верилмир. Демәк, иишада шакирдин өзү тәрәфиндән апарылмыш ики дүзәлиш (үмумијјәтлә, нәзәрә алынмалыдыр ки, сөһбәт јалһыз иишаның мүәллифи тәрәфиндән апарылаң дүзәлишләр һаггында кедир) онун јазысыны «5» балла гижмәтләндирмәјә тамамилә һагг верир.

Дејиләндәрдән бир мүнүм нәтичәни дә бурада гејд ет-
мәк, фикримизчә, јеринә дүшәр. Азәрбајчан дилиндән јени
програмлар шакирдләрә редактә бачарығы ашыламағы да
мүнүм тәләбләрдән бирн кими гаршыја гојур. Тәссүф ки,
һәлә дә мүнәллимләримизин бир чоху шакирдләрә өз јазыла-
рында көрүб-тапдылары сәһви дүзәлтмәләринә јол вермир,
бунун гаршысыны алмаға чалышырлар. Нәтичәдә ушаглар
чох заман «кизли» дүзәлишләр апармагла јазыларында ачыг-
ашкар сәлигәсизлијә, мүнәјјән мә'нада, «сахтакарлыға» јол
верирләр. Белә һаллара сон гојмағын вахты чохдан чатмыш-
дыр. Шакирдин өз сәһвини тапыб дүзәлтмәсинә онун мүсбәт
кејфијјәти кими бахмаг вә һәтта онда бу бачарығы инкишаф
етдирмәк лазымдыр. Јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсин-
дә дүзәлишләрә мүнәсибәт мәсәләси һаггында гејд етдиклә-
римиз буну чәсарәтлә сөјләмәјә әсас верир.

ә. әФӘНДИЗАДӘ

Бу китаблары охујун

1. ТАРИХИ ПОЕМАЛАРЫН ТӘҲЛИЛИ

Орта үмүмтәһсил мәктәбләриндә јени дәрс програмына ујғун
слараг әдәбијјат курсу үзрә тарихи поемаларын тәдрисинә вә мәктәб-
дәнхарич өјрәнилмәсинә кениш јер верилир.

Мүнәллифләрдән С. Шүкүров буну нәзәрә алараг мүнәллимләрә
көмәк мәгсәди илә «Орта мәктәбдә тарихи поемаларын тәһлили» (со-
вет дөврү тарихи поемалары) адлы әсәр јазмышдыр. Бу әсәрдә о
Азәрбајчан совет әдәбијјатындан орта мәктәб програмына дахил еди-
лән вә едилмәјән тарихи поемаларын, о чүмләдән: С. Вургунун
«Өлүм курсусу», «Комсомол поемасы», «Заманын бајрагдары», Р.
Рзанын «Алманија», «Ленин», М. Раһимин «Өлмәз гәһреман», Б.
Ваһабзадәнин «Учун, нәгмәләрим!» вә б. бәһс едир.

Әсәрдә «Мүнәллифдән» башлыгы алтындакы сөһбәтдә дејилир ки,
1932-чи илдән башлајараг орта мәктәбдә тарихи поемаларын тәдри-
синә програм үзрә мүнәјјән саатлар ајрылмышдыр. Лакин һәмин пое-
маларын тарихилик бахымындан тәһлил едилмәсинә даир индинин
өзүндә белә, мүнәллимләрә көмәк мәгсәди дашыјан елә бир елми-нәзә-
ри әсәр јохдур. Бу бошлуғу долдурмаг мәгсәдилә дә һәмин әсәр јазыл-
мышдыр. Бәдин әдәбијјатда тарихилик анлајышы, тарихи поемала-
рын идеја мәнбәләри, конкрет фактларын маһијјәти, ингилаби мүба-
ризәләрин өкс вә с. бу кими мәсәләләр ајдынлашдырылмаға чалы-
шылмышдыр. Ингилаби мәзмунлу поемаларын фактларла әлағәли
тәһлилинә китабчада даһа чох јер верилмиш, тарихиликдә Ленин ан-
лајышы изаһ едилмишдир.

Мүнәллиф сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, китабчада мүнәјјән ори-
гиналлыға, характер хүсусијјәтләрә малик епик-лирик поемаларын
тәһлилинә вермәји дә мәгсәдә мувафиг сајмышыг. Һәм дә истәмишик
ки, мүнәјјән дөврүн әкс-сәдасы олан тарихи поемалар барәдә мүнәлли-
мин мә'луматы ардычыл вә там олсун.

Бу әсәр үч фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәсилдә «Бәдин әдә-
бијјатда тарихилијә даир», икинчи фәсилдә «Ингилаби эпоханын тәс-
вири»: (а) Ингилаби-тарихи поемаларын јаранмасында пролетар нәг-
мәләринин ролу, б) Азәрбајчан епик ше'риндә ингилабчы образы, в)
Ингилаби-тарихи шәхсијјәт вә халг), үчүнчү фәсилдә «Империализми

ифша едэн поемалар» дан бәһс олунур. Китаб әсасән мәктәб мүүллим-ләри үчүн јазылмышдыр.

2. ИМЛА ВӘ ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләрини тәдрис едән мүүллимләримиз имла вә ифадә мәтнләрингә чохдан еһтијач һисс едир-диләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији мүүллимләримизин бу һа-лы тәләбини нәзәрә алараг онлара комәк мәгсәди илә «Азәрбајчан дилиндән имла вә ифадә јазы мәтнләри» (2—10-чу синифләр үчүн) адлы китабча һазырлатмыш вә «Маариф» нәшријјаты һәмин вәсаити нәшр етмишдир.

Китабчада «Мүгәддимә әвәзинә» башлығы алтында кедән сөһ-бәтдә дејилир ки, рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндән «Ифадә вә имла мәтнләри» мөчмүәси илк тәһтәбүс олараг нәшр едилир. Умид етмәк олар ки, бу вәсаит һәмин еһтијачы мүүјјән дәрәчәдә өдәјә билә-чәкдир.

Китабчанын мүүллифләри Н. Исмајлызадә, М. Јусифзадә вә Ә. Рәчәбовдур.

3. ЈАРАДЫЧЫ ИНШАЛАР

Совет мәктәбинин вәзифәси шакирдләри һәртәрәфли инкишаф етмиш, там савадлы вә әдәби дилә мүжәммәл јијәләнмиш, алдыгы би-лији һәјәтдә тәтбиғ етмәји бачаран кәнчләр јетишдирмәкдән ибарәт-дир. Бу мүнһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә ишша јазыларын, о чүмләдән Јарадычы иншаларын да ролу аз дејилдир.

Мәһјәддин Әбдулов «Јарадычы иншаларын апарылмасы тәчрү-бәсиндән» адлы методик китабча јазмышдыр.

Мүүллиф әсәринин киришиндә јарадычы иншаларын әһәмијјә-тиндән бәһс едәрәк јазыр ки, јарадычы иншалар шакирдләри мүстә-гил дүшүнмәјә, ахтарышлар апармаға, фикирләрини долгун, јыгчам ифадә етмәјә алышдырыр. Онларын әмәк габилјијәтләрини артырыр, һәрәкәт вә давраһышларына мүсбәт тә'сир кәстәрир. Бу чүр јазылар ејни заманда кәнчләрин ана дили вә әдәбијјатдан алдыглары билки, бачарыг вә вәрдишләри, әдәби-ичтимаи һадисәләрә мүнәсибәтләрини, мүстәгил фикир јүрүтмәк, чүмлә гурмаг габилјијәтләрини мүүјјән-ләшдирмәкдә, бу саһәдәки нөгсанлары ашқара чыхармагда, мәктәбли-ләрин фәрди хүсусијјәтләрини әтрафлы өјрәнмәк, онлары дүзкүн исти-гамәтләндирмәктә мүүллимләрә кениш имкан верир.

Бундан сонра мүүллиф мәктәбләримиздә чалышан габагчыл әдә-бијјат мүүллимләринин јарадычы иншаларын апарылмасы саһәсиндә әлдә етдикләри мүсбәт тәчрүбәләрдән данышыр.

Сонра мүүллиф IV—VII синиф шакирдләрини шәхси тәәссурат вә тәсвири характер дашыјан иншалар үзәриндә ишләтмәк саһәсиндә Баки шәһәриндәки 173 нөмрәли мәктәбин мүүллими Әфшан Чаббаро-ванын, Абшерон рајонундакы Дикаһ гәсәбә орта мәктәбинин мүүл-лими Иззәт Сәјидованын вә Шәки шәһәриндәки Охуд кәнд орта мәк-тәбинин мүүллими Нурпаша һүммәтовун иш тәчрүбәсиндән бәһс едир.

4. ШИВӘ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

Шакирдләрдә ана дилинә мөһәббәт тәрбијә етмәк, онун зәнкин-лијиндән истифадә етмәк, онларда сәлис вә рәван данышмаг бачарығы јаратмаг мүнһүм мәсәләләрдән биридир. Бу бахымдан филологи елм-ләр намизәди Б. Әһмәдовун нәшр етдирдији «Шакирдләри нитгин-дәки шивә хүсусијјәтләри вә онларын арадан галдырылмасы јоллары» адлы методик вәсаити диггәти чәлб едир.

Мүүллиф гејд едир ки, әдәби дилин һәм јазылы, һәм дә шифаһи голунун кениш јайылдыгы индики дөврдә шивә фактлары илә мүба-ризә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Нитгдә шивә хүсусијјәтләринә јол вермәк шифаһи әдәби дил нормаларыны позмагла нәтичәләнир ки, бу да кәнчләрин дүзкүн данышмағына мәнфи тә'сир кәстәрир. Нәтичәдә кәнчләримиз нитг мәдәнијјәти кими вачиб бир мәсәләјә там јијә-ләнә билмирләр. Онларын нитгиндә шивәләрлә әлағәдар сәһвләр олур вә бунлар јазыја да кечир. Шакирд нитти үзәриндә чоһтәрәфли нәза-рәт гојмаг, мәктәбдә ваһид орфоеник режим јаратмаг, јерин шивәсини билмәк, сәһвләрин һесаба алынмасына чидди јанашмаг кими мәсәлә-ләр диггәт мәркәзиндә олмалыдыр...

5. ЕТИМОЛОЖИ ТӘҲЛИЛДӘН ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ

Јени методик вәсаитләрдән бири дә М. Ф. Ахундов адына Азәр-бајчан Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјат Институтунун баш мүүллими Ф. Рәһимовун «Азәрбајчан дили дәрсләриндә етимоложи тәһлилдән истифадә јоллары» китабчасыдыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә етимоложи тәһлилин јери, мәгсәди вә әһәмијјәтиндән бәһс едән мүүллиф јазыр ки, нитг инкишафы ке-ниш саһәдир. Лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси дә мүнһүм бир саһә олмагла бура дахилдир.

Мүүллиф Азәрбајчан дили дәрсләриндә етимоложи тәһлилдән истифадә етмәк јолларындан бәһс едир. Әввәлчә «Ибтидаи синифләр-дә сөзүн тәркиби» илә әлағәдар шакирдләрин ана дилиндә бә'зи шәј-ләрин адыны билдирән сөзләрин өјрәнилмәсиндә етимоложи тәһлилдән истифадәдән сөз ачыр. Сонра «Лексика» бәһси илә әлағәдар рус вә Авропа мәншә'ли сөзләрин өјрәдилмәсиндә етимоложи тәһлилдән исти-фадә, «Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилинин бә'зи етимоложи тәһлиллә гарышдырылмасындан ирәли кәләһ ашлашылмазлыглар вә бунларын арадан галдырылмасында етимоложи тәһлилдән истифадә», «Мә'насы шакирдләрә мә'лум олмајан вә ја аз мә'лум олан рус вә Авропа мән-шә'ли сөзләрин ајдынлашдырылмасы вә шакирдләрин јаддашында мөһкәмләндирилмәсиндә етимоложи тәһлилдән истифадә», «Јазыл-мыш үмуми гајдаларла мүүјјәнләшмәјән, јахуд чәтти мүүјјәнләшән рус вә Авропа мәншә'ли сөзләрдә бурахылан орфографик сөзләрин арадан галдырылмасында етимоложи тәһлилдән истифадә», «Синиф-дәнкәнар мәшгәләрдә етимоложи тәһлилдән истифадә», «Сөзләрин етимоложи тәһлилиндә техники васитәләрдән истифадә» мәсәләләрин-дән бәһс олунур.

Вәсаитин сонунда «Етимоложи лүгәт» дә верилир.

6. МҮСТӘГИЛ ИШЛӘРИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР

Буну нәзәрә алаң ДЕТПИ-нин диссертанты З. Кәримов «Изаһлы гираәт дәрсләриндә мүстәгил ишләрин тәшкилине даир» методик вәсант язмышдыр.

Вәсантдә дејилр ки, изаһлы гираәт дәрсләриндә мүстәгил ишләрине тәшкили ибтидан синифләрдә ана дили төлимнин вачиб мәсәләләриндәндир. Мәһз она көрә де ибтидан синифләрдә дәрс дејән мүәллимләр икстәр бәдиә парчаларын, иктерсә елми-күтләви мәтнләрин гираәтиндә мүстәгил ишләрин бачарыгла тәшкилине чалышмалыдырлар.

Изаһлы гираәт дәрсләри шакирдләрә ифаделә гираәт вәрдиши ашылајыр, оиларын дүгәт еһтијатыны зәнкнләшдирир, бу вә ја дикәр һадисә һағтында онларда ајдың тәсәввүр јарадыр.

Вәсантдә көстәрилик ки, шакирдләрин дәрсдә мүстәгил иши дедикдә мүәллимин көмәји олмадан онун тапшырыгларыны јеринә јетирмәк, әгли вә практик фәалләјәтдә хүсуси бачарыг вә вәрдишләрин күмәјиш етдирмәк нәзәрдә тутулур. Изаһлы гираәт дәрсләриндә мүстәгил ишләр шакирдләрин гираәт вәрдишини инкишаф етдирмәклә јанашы һәм де шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн, әғидәсинин формалашмасыны төмин едир.

Вәсантдә «Гираәтин мүктәлиф нөвләри илә әлағәдар мүстәгил ишләр», «Мүәллимләрин суаллары вә мүстәгилләјин төмин едилмәсиндә онун ролу» вә «Ифаделә гираәт вәрдишләринин ашыланмасында мүстәгил ишләрин ролу» мәсәләләриндән дә данышылыр.

7. ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти А. һачыјев «Ана дили вә әдәбијат дәрсләриндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә даир» адлы әсәр чал етдирмишдир.

Мүәллиф гејд едир ки, әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрә јени биликләрин төлими илә јанашы, онларда коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы гајгысына да галмаг лазымдыр. Бунун үчүн ајры-ајры бәдиә әсәрләрин өјрәдилмәси заманы идеја төһлилини јүксәк елми сәвијјәдә апармаг мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Бу заман шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасы, онларә совет вәтәнпәрвәрлијинин ашыланмасы мәсәләси гаршыда дуран әсас мәсәлә олмалыдыр.

Вәсантдә шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси верән габағчылы мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Мүәллиф IV—X синифләрин әдәбијат дәрсләриндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси заманы ушаг вә кенчләрә совет вәтәнпәрвәрлијини илә јанашы, һәрби вәтәнпәрвәрлик һиссләринин дә тәрбијә олунмасындан бәһс едир.

8. «АЗӘРБАЈЧАН ВУРГУНУН КӨЗҮ ИЛӘ»

«Кәнчлик» нәширләјаты Рза Гулијевин «Азәрбајчан Вурғунун көзү илә» адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр.

Китабча Азәрбајчан халг шаири С. Вурғуна һәср олунмушдур. Мүәллиф шаирин чошгун ше'рләринин «мүшајәти» илә доғма төһнагы сәјаһәтә чыхыр. С. Вурғун поезијасынын чанлы лөһләрини төһни мәнзәрәләрлә мүгајисә едир, бојүк шаирин ингилаби кәтмишимини вәрәгләјән, бу күнүн гәһреманларындан илһам алаң гүдрәтли сәнәтиндән сөз ачыр.

Китабчада «Одлу үрәк, әбәди сәнәт» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилр ки:

Әзиз охучулар!

Кәлчи сизкилә үз-үзә отуруб сөһбәт едәк. Үрәјимизи китаб кими вәрәгләјиб, кечән күнләри хатырлајаг, кәләчәкдән данышаг. Бу әләмәтдәр күнләрдә, бу фәрәһли аңларда нәзәрләримиз мүбаризә вә гәләбәләр јолуна тикәлир. С. Вурғун бир шаир, бир вәтәндаш кәми доғма Азәрбајчан торпагына бағлыдыр. О, бу јерләри, ана дијары аддым-аддым көзмиш, күлләрин, чичәкләрин әтриндә көзәлтикләр мәскәнинин ше'ријәтини дүјмуш, нәғмәләрини бәстәләмишдир. Буна көрәдир ки, дејир:

Мән Вәтән оғлујам! Һәр ахшам-сәһәр
Кәзиб-долашдыгча Азәрбајчаны,
Ачыр голларышы мәнә үфүгләр,
Һәр дашда охунур һүнәр дастаны!

«Ше'р гарталларынын вариси» башлығы алтындыкы сөһбәтиндә мүәллиф бабаларымыз, нәсил-нәсил инсанлар, ағыр, фәрәһсиз һәјатын дөһшәтли мәнкәнәсиндә һәлак оларкән, әзијәт чәкәркән, мүбаризә апараркән мәнз инди әлдә етдијимиз ше'рләри арзу етмиш, кәләчәјә үмид бәсләмишләр. Елә буна көрәдир ки, С. Вурғун дәнә-дәнә Низамини, Фүзулини, Вагифи вә башга усталары, Короелу вә Бабәк кими рәшадәт баһадырларыны хатырлајыр. Сәләфләри давраныш, заманын һағсызлыг вә рәзаләт дөһшәтләринә мәрүз галдыгы һалда С. Вурғун дејир:

Башынын үстүндә нә јумруг дурур,
Нә һичран сәси вар мәнним сазымда
Нә гагун голума гандаллар вурур,
Нә көјләр дарыхыр хош авазымдан.

Бундан сонра Бојүк Октјабр социалист ингилабынын тарихә сәс салаң гәләбәсиндән бәһс едән мүәллиф јазыр:

Сәнәт өмрүн илк бағдыр,
Көзәл ше'р гәм дағдыр...
Шаһидик биз
Вәтәнимиз
Мәһәббәтин гучағдыр —
Ше'р, сәнәт очағдыр.

Китабчада «Әчдадыны хатырларкәһ...», «Нахышлар тарихи [а-
дикарыдыр», «Ингилабын нәфәси», «Ел билир ки, сәһ мәнһимсәһ!»,
«Достлуг вә гардашлыг нәгмәкары» вә и. а. башлыглар алытында апа-
рылан сөһбәтләрдә өлкәмизин азадлыг ди[ары, [арадычылар ди[ары
өлмәсындан данышылыр.

Мүәллиф әсәрини бу сөзләрдә битирир:

«Биз ешги Вәтән, сабаһы көләчәк олан нәсилләрин дилләриндә
сәсләнән «ән бо[ук нәгмәмиз бе[нәлмиләлдир» — кими мүгәддәс идеа-
лын нур чешмәсиндән, бәшәрин әбәди гуртулуш вә сәадәт күнәшиндән
гүввәт алырыг».

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асланов,
А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, Ә. Рәчәбов (ре-
дактор мүавини), А. Бүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 25/Х 1974-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$
кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 04257. Сифариш 4724.
Тираж 13030.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гəлик.

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1974